

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ФАНЛАР АКАДЕМИЯСИ
ТАРИХ ИНСТИТУТИ ҲУЗУРИДАГИ ИЛМИЙ ДАРАЖАЛАР БЕРУВЧИ
DSc.02/30.12.2019.Tar.56.01 РАҚАМЛИ ИЛМИЙ КЕНГАШ**

ТАРИХ ИНСТИТУТИ

АҲРОРБЕК АЪЗАМЖОНОВИЧ АЗИЗОВ

**ЎЗБЕК МАДАНИЯТИДА ҲАЙВОНОТ ОЛАМИ БИЛАН БОҒЛИҚ
ТАСАВВУРЛАР (ФАРҒОНА ВОДИЙСИ МИСОЛИДА)**

07.00.07 – Этнография, этнология ва антропология

**ТАРИХ ФАНЛАРИ БЎЙИЧА ФАЛСАФА ДОКТОРИ (PhD)
ДИССЕРТАЦИЯСИ АВТОРЕФЕРАТИ**

Тошкент, 2023

**Тарих фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) диссертацияси
автореферати мундарижаси**

**Оглавление автореферата доктора философии (PhD) по историческим
наукам**

**Contents of dissertation abstract of the doctor of philosophy (PhD) on
philosophical sciences**

Ахрорбек Аъзамжонович Азизов

Ўзбек маданиятида ҳайвонот олами билан боғлиқ тасаввурлар (Фарғона
водийси мисолида) 5

Akhrorbek Azamjonovich Azizov

Worldviews related to the animal world in Uzbek culture (on the example of the
Ferghana Valley) 27

Ахрорбек Аъзамжонович Азизов

Мировоззрения связанные с животным миром в узбекской культуре (на
примере Ферганской долины) 49

Эълон қилинган ишлар рўйхати

Список опубликованных работ

List of published works 53

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ФАНЛАР АКАДЕМИЯСИ ТАРИХ
ИНСТИТУТИ ҲУЗУРИДАГИ ИЛМИЙ ДАРАЖАЛАР БЕРУВЧИ DSc.
30.12.2019. Tar. 56.01 РАҚАМЛИ ИЛМИЙ КЕНГАШИ**

ТАРИХ ИНСТИТУТИ

АҲРОРБЕК АЪЗАМЖОНОВИЧ АЗИЗОВ

**ЎЗБЕК МАДАНИЯТИДА ҲАЙВОНОТ ОЛАМИ БИЛАН БОҒЛИҚ
ТАСАВВУРЛАР (Фарғона водийси мисолида)**

07.00.07 – Этнография, этнология ва антропология

**тарих фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) диссертацияси
АВТОРЕФЕРАТИ**

Тошкент, 2023

Тарих фанлари бўйича филозофия доктори (PhD) диссертацияси мавзуси **Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги Олий Аттестация комиссиясида В2022.3.PhD/Tag212** рақами билан рўйхатга олинган.

Диссертация **Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси Тарих институтида** бажарилган. Диссертация автореферати уч тил (Ўзбек, инглиз ва рус (резоюме))да Илмий кенгаш веб-саҳифаси (fati.uz) ҳамда "ZiyoNET" ахборот-телефон портали (www.ziyo.net/uz)га жойлаштирилган.

Илмий раҳбар:

Адхамжон Ашмбасевич Аширов
тарих фанлари доктори, профессор

Расмий оponentлар:

Алишер Худойбердиевич Домиёров
тарих фанлари доктори, профессор

Зиёдулло Сафаралиевич Исоқов
тарих фанлари номзоди, доцент

Ўтақчи ташкилот:

Наманган давлат унiversитети

Диссертация ҳимояси Фанлар академияси Тарих институти ҳузуридаги илмий даражаларни берувчи DSc.30.12.2019 Tag.56.01 рақамли Илмий Кенгашнинг 2023 йил «27» январь соат 14:00даги мажлисида бўлиб ўтди (Манзил: 100047, Тошкент шаҳри, Яхё Гуломов кўчаси, 70-уй, Фанлар академияси асосий биноси, 110-хона. Тел.: (99871) 233-54-70; факс: (99871) 233-39-91) info@fati.uz).

Диссертация билан Фанлар академияси Асосий кутубхонасида танишиш мумкин (_____ рақам билан рўйхатга олинган). (Манзил: 100170, Тошкент шаҳри, Зиёлилар кўчаси, 13-уй). Тел.: (99871) 262-74-58; факс: (99871) 262-34-41).

Диссертация автореферати 2023 йил « 11 » январ кунин тарқатилди.
(2023 йил « 9 » январ даги 1 рақамли реестр баённомаси билан).

Азамат Зиё
Илмий даражалар берувчи Илмий кенгаш раиси, тарих фанлари доктори, профессор

Х. С. Жуманазаров
Илмий даражалар берувчи Илмий кенгаш илмий котиби, тарих фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD)

Н. А. Адлаева
Илмий даражалар берувчи Илмий кенгаш қошидаги илмий семинар раиси, тарих фанлари доктори, катта илмий ходим

КИРИШ (фалсафа доктори (PhD) диссертацияси аннотацияси)

Диссертация мавзусининг долзарблиги ва зарурати. Глобаллашув жараёнлари жаҳон ҳамжамиятини иқтисодий ҳамда маданий соҳаларда умумлашуви билан бирга табиат ва жамият муносабатлари, сайёрамизнинг экомаданият тизимига ҳам сезиларли таъсир кўрсатди. Айниқса, сўнгги ўн йилликда ҳайвонот оламига нисбатан муносабат кескин ўзгаришларга учради. Натижада, ҳайвонот оламини англаш, уларнинг инсонлар турмуш тарзи ва маданиятидаги ўрнини тушуниш долзарб муаммога айланди.

Жаҳоннинг кўплаб илмий-тадқиқот марказларида ҳайвонларга нисбатан шаклланган тасаввурлар тарихи тарихи, инсон ва ҳайвон муносабатларининг иқтисодий, ижтимоий, тарбиявий, фалсафий ва руҳий жиҳатлари бўйича тадқиқотлар олиб борилмоқда. Хусусан, Европада ҳайвонларнинг кишилиқ жамиятининг ижтимоий-иқтисодий ҳаётидаги ўрни ҳамда руҳий ҳолатини мувозанатлаштирувчи жониворлар парвариши, имконияти чекланганлар учун ҳайвонлар хизматидан фойдаланиш, ҳайвонларнинг шифобахш хусусиятларини ўрганиш долзарб илмий муаммолар тарзида этироф этилмоқда. Шунингдек, ҳозирда ҳайвонларга оид тасаввурларнинг инсон онгида акс этиши, улар билан боғлиқ маросимларнинг шаклланиш омилларини ўрганиш долзарб илмий муаммо бўлиб қолмоқда.

Мамлакатимизда охириги йилларда ижтимоий фанлар йўналишларида олиб борилаётган тадқиқотларга алоҳида эътибор қаратилмоқда. Жумладан, ўзбек элшунослигида табиат билан боғлиқ этноэкологик қарашлар, инсон ва ҳайвонот олами ўртасидаги муносабатлар, ҳайвонот дунёси билан боғлиқ турлича қарашлар, мифлар ҳамда анъаналарни этнографик материаллар асосида тадқиқ этиш долзарб аҳамият касб этмоқда. Зеро, Президентимиз Бирлашган Миллатлар Ташкилоти Бош Ассамблеяси 75-сессиясидаги чиқишидаги таклифлардан бирида минтақанинг ноёб фаунасини сақлаб қолиш учун худудга кенг ёндашувни топишни илгари сурган эди¹.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 30 октябрдаги “2030 йилгача бўлган даврда Ўзбекистон Республикасининг атроф-муҳитни муҳофаза қилиш концепциясини тасдиқлаш тўғрисида”ги Фармони ёшларда атроф-муҳитга нисбатан эҳтиёткорона муносабатда бўлишни шакллантириш, табиатни сақлаш, ҳаво, сув ва тупроқ ифлосланиши, ўсимлик ҳамда ҳайвонот дунёсига зиён етказилишига йўл қўймакликка қаратилган экологик акцияларни ташкил этиш вазифаларини амалга оширишда ушбу диссертация муайян даражада хизмат қилади. Бундан ташқари, мазкур тадқиқот “Халқаро ҳайвонларни ҳимоя қилиш” ташкилоти томонидан қабул қилинган ҳуқуқий-меъёрий ҳужжатлар, қўлланмалар ва мамлакатимизда 2019 йилда қабул қилинган “Ўзбекистон Республикасининг Жиноят ҳамда Маъмурий жавобгарлик тўғрисидаги кодексларига ўзгартириш ва қўшимчалар киритиш

¹ Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Бирлашган Миллатлар Ташкилоти Бош Ассамблеяси 75-сессиясида сўзлаган нутқини ўрганиш ва кенг жамоатчилик ўртасида тарғиб қилиш бўйича ўқув қўлланма. – Тошкент, 2021. – 213–214-бетлар.

ҳақида”ги қонуни ҳамда бошқа меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатларда белгиланган вазифаларни амалга оширишга хизмат қилади.

Тадқиқотнинг республика фан ва технологиялари ривожланишининг устувор йўналишларига мослиги. Тадқиқот республика фан ва технологиялар ривожланишининг I. “Ахборотлашган жамият ва демократик давлатни ижтимоий, ҳуқуқий, иқтисодий, маданий, маънавий-маърифий ривожлантиришда инновацион ғоялар тизимини шакллантириш ва уларни амалга ошириш йўллари” устувор йўналишига мувофиқ бажарилган.

Муаммонинг ўрганилганлик даражаси. Ўзбек халқининг ҳайвонот дунёси билан боғлиқ қарашлари мавзуси элшунослик нуқтаи назаридан ҳозирга кунга қадар алоҳида илмий тадқиқот мавзуси сифатида ўрганилмаган бўлса-да, лекин масаланинг айрим жиҳатлари илмий адабиётларда маълум даражада ёритилган ва улар диссертацияда қуйидаги гуруҳларга ажратилган: Россия империяси ва совет мустамлакачилиги даврида нашр этилган адабиётлар, мустақиллик йилларида чоп этилган асарлар ҳамда хорижий тадқиқотлар. Тадқиқотнинг биринчи боби дастлабки параграфида мазкур муаммо кенг кўламда таҳлил қилинган.

Илмий муаммонинг назарий ва амалий жиҳатларига оид изланишлар асосан, XIX асрнинг охири – XX асрнинг бошларидан бошлаб амалга оширилган. Айнан ушбу даврдаги тадқиқотлар ўзбекларнинг диний тасаввурлари, турмуш тарзи ва маросимлари каби хилма-хил жиҳатларга бағишланганлиги билан характерланади. Хусусан, аҳолининг хўжалик, турмуш тарзи ва маросимий ҳаёти М.С. Андреев, Е. Пещерева, ҳайвонлар билан дафн одатлари В.И. Спришевский, анимистик тасаввурларда жониворларнинг магик аҳамияти Л.П. Потапов, тотемистик қарашлар тизими Д.Е. Хайтун, ўзбек-лақайларнинг хўжалик ҳаётида чорвачиликнинг тутган ўрни ҳамда у билан боғлиқ аҳоли қарашлар Б.Х. Кармишева, Хоразм аҳолисининг қадимий диний тасаввурлари Г.П. Снесарев томонидан ўрганилган².

Мустақиллик йилларида амалга оширилган элшунослик ва тилшуносликка оид изланишларда ҳам илмий муаммонинг айрим жиҳатларига эътибор қаратилган. Хусусан, А.А. Аширов, С.Х. Есбергенова, А.М. Маликов, Ҳ. Кароматов, Г. Муҳаммеджанова, Ҳ. Саидова, С. Жумаева,

² Андреев М.С. По Таджикистану. Краткий отчет о работах этнографической экспедиции в Таджикистане в 1925 году. – Выпуск I. – Ташкент, 1927. – Вып. I. – 49 с.; Пещерева Е. Молочное хозяйство горных таджиков и некоторые связанное с ним обычаи. / Андреев М.С. По Таджикистану. Краткий отчет о работах этнографической экспедиции в Таджикистане в 1925 году. – Ташкент, 1927. – Вып. I. – 42–59 с.; Спришевский В.И. Погребение с конем середины I тысячелетия н.э. обнаруженное около обсерватории Улугбека / Труды Музея истории народов Узбекистана. Т. I. – Ташкент, 1951. – 33–42 с.; Потапов Л.П. Очерки по истории алтайцев. – Москва–Ленинград, 1953. – 444 с.; Хайтун Д.Е. Тотемизм его сущность и происхождение. – Сталинабад, 1958. – 151 с.; Кармишева Б.Х. Узбеки-локайцы Южного Таджикистана. – Сталинабад: Издательство Академии наук Таджикской ССР, 1954. – 171 с.; Ўша муаллиф: Этнографические очерки узбекского сельского население. – Москва: Наука, 1969. – 296 с.; Ўша муаллиф: Очерки этнической истории южных районов Таджикистана и Узбекистана. – Москва: Наука, 1972. – 324 с.; Снесарев Г.П. Реликты домусульманских верований и обрядов у узбеков Хорезма. – Москва: Наука, 1969. – 336 с.; Ўша муаллиф: Люди и звери // СЭ. – 1972. – №1. – С. 167–176.

Н. Нишонова, А. Тилолов, Д. Файзиева ва А. Исмоиловларнинг тадқиқотлари яққол мисол бўла олади³.

Хорижий тадқиқотларда ҳайвонот олами билан боғлиқ тасаввурлар, уларга нисбатан муносабат бўйича бир неча изланишлар бажарилган. Хусусан, М.А. Харитонов, З.П. Соколова, Л.К. Текеева, И.Ю. Винокурова, К. Вилликес, К. Стилд, К.С. Васильцов ва С.М. Демидов⁴ каби олимлар тадқиқотларида илмий муаммо бўйича қатор хулосалар илгари сурилган.

Тадқиқотнинг диссертация бажарилган илмий тадқиқот муассасасининг илмий-тадқиқот ишлари режалари билан боғлиқлиги. Мазкур диссертация мавзуси Ўзбекистон Фанлар академияси Тарих институтининг ФА-А1-ГО25 ПВ-2014-0911000555 – “Ўзбеклар: этник тарих, маданият ва анъаналар” (2015-2017) ва ФА-А1-ГО25 – “Замонавий ўзбеклар: тарихий-этнологик тадқиқот” (2015–2017) номли амалий тадқиқотлари доирасида бажарилган.

Тадқиқотнинг мақсади ўзбек халқининг ҳайвонот олами билан боғлиқ қарашларини Фарғона водийси материаллари асосида антропологик жиҳатдан тадқиқ қилишдан иборат.

Тадқиқотнинг вазифалари:

ҳайвонот олами билан боғлиқ халқона тасаввурларнинг назарий-услубий асосларини таҳлил этиш;

жониворлар билан боғлиқ қарашлар акс этган тадқиқотларни таснифлаш ва уларнинг тарихшунослик таҳлилини амалга ошириш;

³ Маликов А.М. Тюрки в среднеазиатском междуречье в VI–VIII вв. (по археологическим источникам): дисс.... к.и.н. – Самарканд, 2000. – С. 183.; Есбергенова С.Х. Почитание животных в культовой практике каракалпаков (конец XIX – середина XX вв): дисс.... к.и.н. – Нукус, 2001. – С. 154.; Аширов А.А. Ўзбек халқининг қадимий эътиқод ва маросимлари. – Тошкент: Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий кутубхонаси нашриёти, 2007. – 275-бет.; Мухаммеджанова Г.Р. Семантизация существительных в учебном узбекско-русском словаре (на материале номменований животных узбекского языка): дисс....к.ф.н. – Ташкент, 1995. – С. 123.; Саидова Ҳ.А. Ўзбек тилида ҳайвон номларининг шахс тавсифи вазифасида қўлланиши: ф.ф.н. дисс. – Бухоро, 1995. – 178 бет.; Жумаева С.Ч. Ҳайвонлар ҳақидаги эртақларнинг генетик асослари ва спецификаси: ф.ф.н. дисс. автореф. – Тошкент, 1996 – 26 бет.; Нишонова Н. Р. Ўзбек тилида ҳайвон архисемали лексемалар майдонининг мазмуний таҳлили: ф.ф.н. дисс. – Тошкент, 2000. – 120 бет.; Тилолов А. Ўзбек халқ дostonларидаги от образи: ф.ф.н. дисс. – Тошкент, 2002. – 154 бет.; Файзиева Д.О. Ўзбек фольклориди илон образи: ф.ф.н. дисс. – Тошкент, 2004. – 128 бет.; Ismailov A. Totemic foundations of the Uzbek anthroponomy // Motif Akademi Halkbilimi Dergisi. – 2014. – №2. – P. 313–320.

⁴ Харитонов М.А. Образ волка в социокультурной традиции народов Центральной Азии: дисс. ... к.и.к.н. – Улан-Удэ, 2000. – С. 186.; Соколова З.П. Культ медведя и медвежий в мировоззрении и культуре народов Сибири // ЭО. – 2002. – №1. – С. 41-62.; Текеева Л.К. Золатрия в традиционной культуре карачаевцев и балкарцев: автореф. ... дисс. к.и.н. – Нальчик, 2006. – С. 218.; Ўша муаллиф. Культ волка в традиционных представлениях тюркоязычных народов Северного Кавказа // Вестник Пермского университета. – 2012. – Выпуск 3 (20). – С. 37-42.; Ўша муаллиф. Домашние животные в традиционном мировоззрении тюркоязычных народов Северного Кавказа (XIX – начало XX вв.) // Исторические, философские, политические и юридические науки, культурология и искусствоведение. Вопросы теории и практики. – Тамбов: Грамота, 2013. – № 11. – С. 167–170.; Винокурова И.Ю. Животные в традиционном мировоззрении вепсов (опыт реконструкции): автореф. дисс. ... д.и.н. – Петрозаводск, 2007. – С. 44.; Willekes C. From the Steppe to the Stable: Horses and Horsemanship in the Ancient World: diss. ... PhD. from anthropology. University of Calgary. – Alberta, 2013. – 366 p.; Stilt K. Animal Welfare in Islamic Law. – Chicago: Northwestern University of Chicago, 2015. – 48 p.; Васильцов К.С. Образ горного козла (нахчира) в мифологии и религиозных представлениях горцев Западного Памира. // Электронная библиотека Музея антропологии и этнографии им. Петра Великого http://www.kunstkamera.ru/lib/rubrikator/03/03_03/978-5-88431-271-5/ © МАЭ РАН. – С. 152-169.; Демидов С.М. Растения и животные в легендах и верованиях туркмен / Серия «Этнография туркмен». – Москва: Старый сад, 2020. Вып. 1. – 122–123 с.

ўзбек халқи дунёқарашида ҳайвонот олами билан боғлиқ қарашларнинг тарихий илдизларини ўрганиш;

Фарғона водийсида яшовчи ўзбекларнинг ҳайвонлар билан боғлиқ диний-мифологик қарашлари ва тасаввурларини таҳлил қилиш;

шаҳарлашиш ва бошқа замонавий жараёнлар таъсирида ўзбекларда ҳайвонларга нисбатан бўлган муносабатнинг ўзгариши ҳамда диний-ахлоқий қарашларда уларнинг ҳимоялаш мезонларини ёритиб бериш;

ўзбек халқи оилавий маросим ва урф-одатларида ҳайвонларнинг тутган ўрни ҳамда аҳамиятини таҳлил қилиш;

жониворлар ва улар билан боғлиқ рамзларнинг ўзбеклар ижтимоий, иқтисодий ҳамда маданий ҳаётида тутган ўрни ва аҳамиятини очиқ бериш;

ўзбек халқи анъанавий дунёқарашлари тизимидаги анималотерапия* усулларини тадқиқ этиш.

Тадқиқотнинг объектини Фарғона водийси ўзбекларининг ҳайвонот олами билан боғлиқ турмуш тарзи ва маданияти ҳамда дунёқараши ташкил этади.

Тадқиқотнинг предмети ҳайвонот олами билан боғлиқ дунёқараш, анъана ва урф-одатларнинг ўзбек халқи турмушида тутган ўрни ҳамда аҳамиятини тадқиқ қилишдан иборат.

Тадқиқотнинг усуллари. Диссертацияда шахсий кузатув, интервью, тизимли ва муаммовий ёндашув, қиёсий таҳлил ҳамда тарихий изчиллик каби антропологик тадқиқот усулларида фойдаланилди.

Тадқиқотнинг илмий янгилиги қуйидагилардан иборат:

ўзбек халқининг жониворлар билан боғлиқ диний, мифологик, иқтисодий тасаввурлари табиатни асрашга қаратилган экологик билимлар билан узвий тарзда ривожланганлиги исботланган;

Фарғона водийси ўзбеклар турмуш тарзида уй ҳайвонлари – мавсумий маблағни сақлаш манбаи, маросимларда – рамзий ҳимоя, қурбонлик объекти, халқ табобатида – анималотерапия вазифасини бажариши илмий жиҳатдан асосланган;

глобаллашув жараёнида ўзбекларнинг ҳайвонларни парваришlash усуллари – рақамли технологиялар, замонавий воситалардан фойдаланиш ва биогенетикадаги ўзгаришлар таъсирида ҳайвонларга нисбатан муносабатда ўзгаришларга учраганлиги далилланган;

миллий ҳунармандчиликнинг муҳим йўналиши бўлган кулолчилик, пичоксозлик, атлас тўқиш, мисгарлик ва эгарсозликда ҳайвонларнинг сақловчи хусусиятга эга эканлиги ҳамда сеҳр кучига ишониш турли амалий безак шаклларида вужудга келишида алоҳида аҳамият касб этиб, безак, шакл ва қисм кўринишида сақланиб қолганлиги илмий асосда далилланган.

Тадқиқотнинг амалий натижалари қуйидагилардан иборат:

ўзбек халқида жониворларга нисбатан ижобий муносабат шаклланишининг тарихий-маданий омиллари таснифланди. Ушбу

* *Анималотерапия* – замонавий тиббиётнинг алоҳида йўналишларидан бири бўлиб, жониворлар ёрдамида инсонни даволаш.

тасаввурлар ўзбек халқининг табиатни асрашга қаратилган биоахлоқий қарашлари мажмуасини ташкил этиши далилланди.

Тадқиқотда қўлга киритилган илмий хулосалар замонавий фан тармоқлари (тарих, этнология, антропология, маданиятшунослик) йўналишларидаги изланишларга асосланган. Хусусан, ҳудудий нуқтаи назардан, ҳайвонларнинг давлат рамзи сифатидаги харитаси ишлаб чиқилди ва илмий муомалага киритилди.

Тадқиқот натижаларининг ишончлилиги тарих ва этнология фанларида эътироф этилган турли ёндашув ва усуллар мақсадли фойдаланилганлиги, тарихий адабиётлар ҳамда бошқа ижтимоий фанлар тадқиқот натижаларида самарали қўлланилгани, миллий кадрият ва анъаналарни ривожлантириш ҳамда асраб-авайлаш чора-тадбирларига доир қарор ва қонунларнинг тўғри талқин қилинганлиги, шунингдек, тадқиқот натижаларининг амалиётга жорий этилганлиги билан изоҳланади.

Тадқиқотнинг илмий ва амалий аҳамияти. Диссертация натижаларининг илмий аҳамияти ўзбек халқининг ҳайвонот дунёси билан боғлиқ этнографик билимларини кенг оммалаштириш ҳамда этноэкологик йўналишдаги тадқиқотлар ривожига хизмат қилиш билан изоҳланади.

Тадқиқот натижаларининг амалий аҳамияти минтақада табиатни асраш тизимига оид билимларни оммалаштириш, ҳайвонот олами тўғрисидаги илмий-оммабоп нашрларни тайёрлаш ҳамда этноэкологик кўникмаларни оммавий ахборот воситаларида тарғиб этишда фойдаланиш мумкинлиги билан изоҳланади.

Тадқиқот натижаларининг жорий қилиниши. Мавзу юзасидан ишлаб чиқилган илмий хулоса ва таклифлар асосида:

Ўзбекистон миллий телерадиокомпаниясининг “Dunyo bo‘ylab” телеканали билан ҳамкорликда “Kamalakdek serjilo” номли кўрсатув сценарийсини тайёрлашда ҳайвонот оламига нисбатан мифологик, диний ҳамда ахлоқий қарашларга оид илмий хулосалардан фойдаланилган (“Dunyo bo‘ylab” телеканалининг 2017 йил 12 мартдаги 08.14.109-сонли маълумотномаси). Ушбу маълумотнома ўзбекларнинг ҳайвонот олами билан боғлиқ тасаввурларини вужудга келиш омиллари ва турли тарихий босқичларда ўзгаришларга учрашига оид билимларни кенг жамоатчиликка таништиришда асос бўлиб хизмат қилади;

Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси Тарих институтида “Ўзбекларнинг замонавий этноэкологик маданияти” амалий лойиҳасини тайёрлашда мазкур тадқиқот жониворларга ижобий муносабатнинг рухий-тарбиявий асослари, аҳоли тасаввурларида жониворларнинг сиймоси ақс этиши, уларнинг халқ амалий санъати, хусусан, ҳунармандчиликдаги ифодаланишига оид илмий хулосаларидан фойдаланилган (Ўзбекистон Республикаси Фанлар академиясининг 2021 йил 6 сентябрдаги №3/1255-2433-сон маълумотномаси). Натижада, мазкур тадқиқот ўзбекларнинг жониворларга нисбатан муносабати тўғрисидаги этноэкологик маданият тизимини тўғри тушуниш, талқин этиш ва кўникмаларини оммага тўғри тарғиб этишда муҳим манба вазифасини бажаради.

Тадқиқот натижаларининг апробацияси. Мазкур тадқиқот натижалари 4 та халқаро ва 7 та республика микёсидаги анжуманларда қилинган маърузаларда муҳокамадан ўтган.

Тадқиқот натижаларининг эълон қилинганлиги. Диссертация мавзуси бўйича жами 14 та илмий иш чоп этилган. Жумладан, Ўзбекистон Республикаси Олий аттестация комиссиясининг докторлик диссертациялари асосий илмий натижаларини чоп этиш тавсия этилган илмий нашрларда 5 та (улардан 3 таси республика ва 2 таси хорижий журналларда) мақола эълон қилинган.

Диссертациянинг тузилиши ва ҳажми. Диссертация кириш, учта боб, хулоса, фойдаланилган манба ва адабиётлар рўйхати ҳамда иловадан иборат. Диссертациянинг тадқиқот қисми 146 саҳифани ташкил этади.

ДИССЕРТАЦИЯНИНГ АСОСИЙ МАЗМУНИ

Кириш қисмида тадқиқот мавзусининг долзарблиги ва зарурати асосланган, муаммонинг ўрганилганлик даражаси, мақсад ва вазифалари, тадқиқот объекти, предмети, тадқиқотнинг илмий янгилиги, илмий ва амалий аҳамияти, тадқиқот натижаларининг ишончлилиги, апробацияси, натижаларнинг жорий қилиниши, эълон қилинганлиги ҳамда таркибий тузилиши тавсифланган.

Диссертациянинг **“Ҳайвонот дунёсига оид қарашларнинг назарий-методологик асослари ва муаммо тарихшунослиги”** деб номланган биринчи бобида мавзуга оид тадқиқотлар, мактаблар, тадқиқот усуллари, уларнинг илмий таҳлили, тавсифи, ўзига хослиги, ютуқ ва камчиликлари ёритиб берилган.

Мазкур бобнинг **“Муаммонинг назарий-методологик асослари ва тарихшунослиги”** деб номланган дастлабки параграфида ҳайвонот олами билан боғлиқ тасавурларнинг XIX аср охири – XX аср бошларидаги тадқиқотларда ёритилиши, илмий муаммога оид изланишларнинг назарий қарашлари, уларнинг аҳамияти, услубий ютуқлари ҳамда ўзбек халқи турмуш тарзида ҳайвонларнинг тутган ўрнини ёритилиши таҳлил қилинган.

XIX асрнинг ўрталарида эволюционизм мактаби вакиллари инсоннинг табиат билан боғлиқ қарашларини тадқиқ этишга катта ҳисса қўшдилар. Хусусан, ҳайвонот олами тўғрисидаги илк илмий изланишлар шотландиялик олим Жон Мак-Леннон томонидан амалга оширилди⁵. Шу боис, у фанда “тотемизм” назариясининг асосчиси сифатида эътироф этилади⁶.

XX аср бошларига келиб, ҳайвонот олами билан боғлиқ диний қарашлар турли ёндашувлар асосида кенгрок ўрганила бошланди. Янгича тасавур ва ёндашувлар илк тадқиқотлардаги тотем жонивор билан боғлиқ қатъий қарашларни инкор этди. Жумладан, бундай фикрларни илгари сурган

⁵ McLennan J.F. The Worship of Animals and Plants // Fortnightly Review. – 1869. – №4. – P. 407–427.

⁶ Леви-Строс К. Тотемизм сегодня. Неприрученная мысль / Пер. с фран. А.Б. Островского. – Москва: Академический Проект, 2008. – 37 с.

олимлардан бири В. Хопкинс бўлиб, у бантуларнинг бир гуруҳи томонидан бургутни муқаддас саналишига тўхталар экан, қабила учун бургут тотем эмаслигини таъкидлаган эди⁷. Шунингдек, XIX аср охирида Д. Банзаров мўғуллардаги шомонлик эътиқодини тадқиқ қилиш жараёнида туркий халқларнинг жониворлар билан боғлиқ қатор ривоятларни келтирган эди⁸.

Ҳайвонларга нисбатан эътиқодий қарашларни танқидий таҳлил этиш ва унинг назарий асосларини мустаҳкамлаш долзарб муаммолардан бирига айлана борди. Бундай илмий асар дастлабки изланишлардан 30 йил ўтибгина амалга оширилди. Масалан, Америка эволюционизм мактаби вакили Эдуард Тайлор ҳайвонларга нисбатан шаклланган ибтидоий қарашларни танқид қилган эди. У ҳайвонлар билан боғлиқ эътиқодий қарашлар ёритилган илк назарий хулосаларини тотемизмга оид 10 (ўн) саҳифадан иборат қайдномасини чоп эттириш орқали ўз фикрларини билдирган⁹. Ушбу мақолада олим Жеймс Фрээр ва Жевонсларнинг диний антропологияга оид материалларидаги қарашларидан фойдаланган ҳолда хулосалар беради¹⁰. Жон Мак-Леннаннинг ҳайвонларга эътиқодий қарашга нисбатан вужудга келган қизиқишни муаллифнинг бошқа бир асари бўлмиш – “Ибтидоий никоҳ” сабаб бўлганлиги билан изоҳлайди¹¹.

Соломон Рейнах ҳайвонларга нисбатан эътиқодий қараш инсон дунёқарашининг асоси ва маросимий ҳаётининг илдизларини ташкил этиши ҳамда қадимий (антик – асарда қадимги юнон ва рим) диний тасаввурларга таъсир ўтказганлигини таъкидлайди¹².

Ҳайвонот олами билан боғлиқ диний тасаввурларни тадқиқ этишнинг биринчи босқичи ана шундай қарашларга эга бўлди. Улар тотемизм (ҳайвонларга нисбатан эътиқодий дунёқараш)нинг шаклланиши ва унинг ибтидоий асосларига урғу берган ҳолда изланишлар олиб бордилар. Ушбу тадқиқотлар кейинги илмий изланишлар учун назарий асос вазифасини ўтади.

Ибтидоий диний қарашларда ҳайвонлар билан боғлиқ тасаввурлар француз социология мактаби асосчиси Эмил Дюркгейм томонидан ҳам ўрганилган бўлиб, у ўзининг “Диний ҳаётнинг элементар кўринишлари” асарида ҳайвонлар билан боғлиқ ишонч тизими, асосан, онг билан боғлиқ тушунча сифатида баҳоланган. Улар ижобий ва салбий ишонч кўринишлари бўлиб, унда ҳайвонот оламига нисбатан шаклланган эътиқодий қараш асосида кўрқув ётиши илгари сурилган¹³. Эмил Дюркгеймнинг қарашларига кўра, дунёқараш эътиқоднинг асосини ташкил этади ва маросимий ҳаёт, уруғчилик ҳамда никоҳ муносабатлари ушбу омилдан келиб чиққан.

⁷ Hopkins W. The History of Religions. – New York: The Macmillan company, 1918. – 25 p.

⁸ Банзаров Д. Черная вера или шаманство у монголовъ и и другія статьи. – Санкт-Петербург: Типографія Императорской Академіи наукъ, 1891. – 83 с.

⁹ Леви-Строс К. Первобытное мышление... – 143 с.

¹⁰ Tylor E. Remarks on Totemism, with Especial Reference to Some Modern Theories Respecting it // Journal of the Anthropological Institute of Great Britain and Ireland. – 1899. – Volume 28. Issue ½. – P. 138.

¹¹ McLennan J. Primitive marriage. – Edinburg: Adam and Charles Black, 1865. – 326 p.

¹² Reinach S. Cults, Myths and Religion. – London: David Nutt, 1912. – 8 p.

¹³ Durkheim E. The Elementary Forms of the Religious Life. – New York: The Free Press, 1965. – P. 337–338.

Туркистон халқлари тарихида ҳайвонлар билан боғлиқ тасаввурлар, маросимлар ва аҳоли турмуш тарзи хусусидаги дастлабки илмий тадқиқотлар XX аср бошларида амалга оширилган. Ушбу илмий изланишларнинг асосий мақсади – этник тарих ва диний қарашларда қадимий эътиқодий тасаввурлар илдизлари, мифология, аҳоли машғулоти, турмуш тарзи ҳамда маросимлари каби масалаларни очиқ беришдан иборат эди. Шунга қарамай, ҳайвонлар билан боғлиқ муносабатлар уларнинг диққат-эътиборини ўзига тортган ва изланишларда ушбу жиҳат ҳам ёритиб берилган.

М. Андреев ва Е. Пешеревалар тоғли ҳудуд аҳолисининг сўт хўжалиги ҳамда у билан боғлиқ маросимларини таҳлил қилиб, чорвадан фойдаланиш ва қорамол билан боғлиқ аёллар томонидан ўтказилувчи маросимлар тўғрисида маълумотлар келтирган¹⁴. Ушбу тадқиқотлар шуни тасдиқлайдики, Туркистон халқлари турмуш тарзида ҳайвонлар муҳим роль ўйнайди ва мазкур ҳолат уларнинг маросимий ҳаётида яққол кўзга ташланади.

XX аср ўрталарига келиб, ушбу илмий муаммога янгича ёндашув бошланди ва аввалги изланишларга нисбатан амалий аҳамияти юзасидан сермахсул бўлди. Мазкур изланишларда ҳайвонлар билан боғлиқ қадимий эътиқодий тасаввурлар, дунёқараш ва маросимларга урғу берилди.

Бундай жиҳатлардан бири ҳайвон билан дафн этиш бўлиб, от билан дафн этилган қабр хусусида В.И. Спришевский алоҳида мақола эълон қилди. Мазкур мақолада Мирзо Улуғбек расадхонаси яқинидан топилган темир даврига тааллуқли қабр очиқ ўрганилганлиги таҳлил қилинган¹⁵. Унга кўра, халқона диний тасаввурларда ҳайвонлар муҳим аҳамият касб этганлиги исботланди. Ушбу илмий мақола кенг жамоатчиликда катта қизиқиш уйғотди ва ҳайвонлар билан боғлиқ тасаввурларни тадқиқ этиш долзарб масалага айлана борди.

Л.П. Потапов туркий халқлар орасида от ва кўйнинг дафн маросимларида кенг қўлланилиш сабабларига изоҳ беради, шунингдек, турли хил металллар ёрдамида жониворларнинг суратларини чизиш одати магик аҳамият касб этганлигини ҳам алоҳида қайд этади¹⁶.

Ушбу даврда Б.Х. Кармишева томонидан ўзбек-лақайларнинг хўжалик ҳаётида чорвачиликнинг ўрни ҳамда у билан боғлиқ эътиқодий қарашлар ўрганилган. Мазкур олима тадқиқотлар жараёнида лақайларда отга нисбатан муносабат, рангларига қараб уларни номлаш, ушбу жониворнинг ўзига хос хусусиятлари, уларни турли касалликларда даволаш усуллари ҳамда от билан боғлиқ ишонч тўғрисида қизиқарли маълумотларни келтиради¹⁷. Шунингдек, муаллиф ўзбек қишлоқлари аҳолисининг чорвачилик билан боғлиқ анъаналари, ҳайвонларга оид халқ билимлари ва мавсумий маросимларни чуқур таҳлил қилади. Жумладан, бўри култи билан боғлиқ аҳоли

¹⁴ Андреев М.С. По Таджикистану. Краткий отчет о работах этнографической экспедиции в Таджикистане в 1925 году. – Ташкент, 1927. – Вып. I. – 29 с.; Пешерева Е. Молочное хозяйство горных таджиков и некоторые связанное с ним обычаи... – 42–59 с.

¹⁵ Спришевский В.И. Погребение с конем середины I тысячелетия н.э. обнаруженное около обсерватории Улугбека / Труды Музея истории народов Узбекистана. Т. 1. – Ташкент, – 1951. – С. 33–42.

¹⁶ Потапов Л.П. Очерки по истории алтайцев. – Москва–Ленинград, 1953. – 70 с.

¹⁷ Кармишева Б.Х. Узбеки-лакайцы Южного Таджикистана... – 80–114 с.

тасаввурлари хақида кенг қўламли маълумотлар бериб, Бўритош ва бошқа исмларни ҳали ҳам учратиш мумкинлигини таъкидлайди. Шунингдек, “Бўри” исмини бериш билан боғлиқ халқона қарашларни ҳам батафсил баён қилади¹⁸.

Г.П. Снесарев томонидан Хоразм аҳолисининг ҳайвонот оламига оид қўлаб материаллари кенг жамоатчиликка тақдим қилинган. У ўз тадқиқотида эътибор берилган маросимларни ўтказишда жониворлардан фойдаланиш юзасидан чуқур илмий таҳлилни амалга оширган. Айниқса, Хоразм аҳолиси орасида уй ҳайвонларига нисбатан шаклланган қарашларнинг тарихий илдизларини танқидий ёритиб беради. Ўз ўрнида шунини ҳам таъкидлаш жоизки, мазкур олим олиб борган кейинги кузатувлари орқали ўзбек халқи дунёқарашида муқаддас жониворлар сақланиб қолган, дея илмий хулосага келган эди¹⁹. Айниқса, бўри халқ орасида алоҳида аҳамиятга эга жонивор эканлигини мисол сифатида келтиради.

Совет даврида бажарилган илмий тадқиқотларда, асосан, қадимий эътиқодий қарашлар илдизларини топиш, аниқлаш, ёритиш ҳамда ислом динига бўлган таъсирини таҳлил қилишга ҳаракат қилинган. Аммо, айнан ушбу илмий муаммо юзасидан алоҳида тадқиқотлар саноклигина бажарилган. Бундан ташқари, маҳаллий аҳолининг диний қарашларига ҳолисона баҳо берилмаган. Айниқса, ҳайвонларга нисбатан аҳолининг муносабати сабаблари тўлиқ таҳлил қилинмаган. Балки, айрим жиҳатларигина тадқиқот диққат марказида бўлган ва тавсифий ёритилган бўлиши мумкин. Бунга мисол сифатида Г.П. Снесаревнинг тадқиқотларини келтириш мумкин. Чунки, мазкур олим, асосан, ўзбек халқи турмуш тарзидаги қадимий диний одатлар изларига катта урғу бериб, муқаддас зиёратгоҳлардаги ҳайвонларга муносабатни ушбу қарашларнинг ислом динига таъсирида қолган ўтмиш саркити, деб нотўғри баҳолаган.

Биринчи бобнинг **“Ҳайвонот олами билан боғлиқ замонавий илмий қарашлар”** деб номланган иккинчи параграфида замонавий илмий изланишларда ҳайвонот олами таҳлили асосида турли йўналишлар ва мактаблар томонидан илгари сурилган қарашларга баҳо берилган. Айниқса, маҳаллий элшунос ва тилшунос мутахассисларнинг бир қатор тадқиқотларида ҳайвонот олами билан боғлиқ қарашлар таҳлил қилинган²⁰.

¹⁸ Кармышева Б.Х. Этнографические очерки узбекского сельского населения.... – 214 с.

¹⁹ Снесарев Г.П. Люди и звери // СЭ. – 1972. – №1. – С. 167–176.

²⁰ Маликов А.М. Тюрки в среднеазиатском междуречье в VI–VIII вв. (по археологическим источникам): дисс.... к.и.н. – Самарканд, 2000. – С. 183.; Есбергенова С.Х. Почитание животных в культовой практике каракалпаков (конец XIX – середина XX вв): дисс.... к.и.н. – Нукус, 2001. – С. 154.; Аширов А.А. Ўзбек халқининг қадимий эътиқод ва маросимлари. – Тошкент: Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий кутубхонаси нашриёти, 2007. – 275-бет.; Мухаммеджанова Г.Р. Семантизация существительных в учебном узбекско-русском словаре (на материале номменований животных узбекского языка): дисс.... к.ф.н. – Ташкент, 1995. – С. 123.; Саидова Ҳ.А. Ўзбек тилида ҳайвон номларининг шахс тавсифи вазифасида қўлланиши: ф.ф.н. дисс. – Бухоро, 1995. – 178 бет.; Жумаева С.Ч. Ҳайвонлар ҳақидаги эртақларнинг генетик асослари ва спецификаси: ф.ф.н. дисс. автореф. – Тошкент, 1996 – 26 бет.; Нишонова Н.Р. Ўзбек тилида ҳайвон архисемали лексемалар майдонининг мазмуний таҳлили: ф.ф.н. дисс. – Тошкент, 2000. – 120 бет.; Тиловов А. Ўзбек халқ дostonларидаги от образи: ф.ф.н. дисс. – Тошкент, 2002. – 154 бет.; Файзиёва Д.О. Ўзбек фольклорининг илон образи: ф.ф.н. дисс. – Тошкент, 2004. – 128 бет.; Ismailov A. Totemic foundations of the Uzbek ethnology // Motif Akademi Halkbilimi Dergisi. – 2014. – №2. – P. 313–320.

Замонавий жамиятда ҳайвонот олами ва дин масаласи йўналишида В.Н. Топоров, З.П. Соколова, Х. Иломаки, И. Стренский, И.Ю. Котин, Е.С. Соболев, Р. Жонс, Ж. Л. ДеЛюв, Л.В. Гален, К. Эберсольд, В. Стантон, И.Ю. Винокурова, С.Н. Волков, С.Е. Кузина, В. Читтик, А. Дудин, Д. Груметт, Э. Бенжамин, Ж. Моррис, Л.К. Текеева, М. Стречи, П. Мукулуки, К.М. Мпянгу, К. Стилдт, М. Мин, Ч.Ч. Зав, Д. Бовз, Ш. Мерс, К.С. Васильцов каби хорижлик тадқиқотчилар²¹нинг эълон қилган ишлари кенг кўламда таҳлил қилинган.

Жониворларнинг инсоният тараққиётидаги ўрни, уларнинг ўзига хос идентификацияси, ҳайвон онгида инсонга нисбатан муносабат кўринишлари ва ҳайвоннинг хонакилаштирилиши тенденциялари жиҳатлари хусусида илмий изланишлар олиб борган тадқиқотчилар сирасига Т. Ингольд, Т. Н. Дмитриева, Л. Келоф, Д. Вошбурн, К. Андерсон, А. МакКоннел, К. Бравн, Т. Шода, Л. Стейтон, М. Коллин, М. Зидер, Л. Огден, Б. Холл, К. Тамита, М. Либел, Г. Герцог, М. Жалонго, Л. Хемилтон, Н. Тейлор, Б. Су²² ва

²¹ Топоров В.Н. Космогонические мифы / Мифы народов мира. Энциклопедия. – Москва, 1980. Т. 2. – С. 6–9; Соколова З.П. Культ медведя и медвежий в мировоззрении и культуре народов Сибири // ЭО. – 2002. – №1. – С. 41–62; Ilomäki H. Animals in People's Mind and in the Language of Folklore // <http://www.folklore.ee/folklore/vol21/animals.pdf>. (13.10.2017).; Strenski I. Theology and the first theory of sacrifice. – Leiden, Boston: Brill, 2003. – 248 p.; Котин И.Ю., Соболева Е. С. Рогатые зайцы и другие фантастические животные в Южной Германии / Бестиарий III. Зооморфизмы в традиционном универсуме. – Санкт-Петербург: Кунскамера, 2004. – С. 186–189; Jones R. A. The secret of the totem. Religion and society from McLennan to Freud. – New York: Columbia University Press, 2005. – 348 p.

²² DeLeeuw J.L., and others. Support for Animal Rights as a Function of Belief in Evolution, Religious Fundamentalism, and Religious Denomination. *Society and Animals* // Koninklijke: Brill NV. – Leiden, 2007. – P. 353–363; Винокурова И.Ю. Животные в традиционном мировоззрении вепсов (опыт реконструкции): автореф. дисс...д.и.н. – Петрозаводск, 2007. – С. 44.; Волков С.Н., Кузина С.Е. Тотемизм – как форма эзотерических верований и способ существования // Социологические исследования. – 2009. – №9. – С. 103–106.; Chittick W.C. The Wisdom of Animals // *Journal of the Muhyiddin Ibn' Arabi Society*. – 2009. – Volume 46. – P. 27–37.; Дудин А. Височные подвески – «бараньи рога» и некоторые вопросы мировоззрения ранних кочевников // Актуальные проблемы. – 2009. – Вып. 12. – С. 8–15.; Grumett D. Christian Attitudes to Animals // www.animalsentience.com (12. 04. 2018). – P. 1–5; Benjamin A. Of Jews and Animals. – Edinburg University Press, 2010. – 196 p.; Morris J. Investigating animal burials. Ritual, mundane and beyond. – BAR British Series 535. – 2011. – 238 p.; Текеева Л.К. Зоолатрия в традиционной культуре карачаевцев и балкарцев: автореф. ... дисс...к.и.н. – Нальчик, 2006. – С. 218.; Ўша муаллиф: Культ волка в традиционных представлениях тюркоязычных народов Северного Кавказа // Вестник Пермского университета. – 2012. – №3 (20). – С. 37–42; Ўша муаллиф: Домашние животные в традиционном мировоззрении тюркоязычных народов Северного Кавказа (XIX – начало XX вв.) // Исторические, философские, политические и юридические науки, культурология и искусствоведение. Вопросы теории и практики. – Тамбов: Грамота, 2013. – №11. – С. 167–170; Mădălina S. “The Myth/Symbol of the Wolf in Sparta, Dacia and Rome” în *Coordonatori: Ana-Cristina Halichias, Theodor Georgescu, Sapientia et scientia. In honorem Luciae Wald, București, Editura Universității din București*, 2014. – P. 292–299; Bukuluki P., Mpyangu Ch. The African Conception of Sacrifice and its Relationship with Child Sacrifice // *International Letters of Social and Humanistic Sciences*. – 2014. – №30. – P. 12–24; Stilt K. Animal Welfare in Islamic Law. – Chicago: Northwestern University of Chicago, 2015. – 48 p.; Min M., Zaw Ch. Animal care: An islamic perspective with particular reference to unwanted pets – stray dogs and cats // *International Journal of Business, Economics and Law*. – 2016. – Vol. 9. – Issue 5. – P. 153–165; Boze D. Creating history by recreating the Minoan Snake Goddess // *Journal of Art Historiography*. – 2016. – №15. – P. 1–31; Merz Sh. “Crocodiles are the Souls of the Community” An Analysis of Human-Animal Relations in Northwestern Benin and its Ontological Implications: PhD. from Anthropology. University of Exeter, 2018, – P. 346; Васильцов К.С. Образ горного козла (нахчира) в мифологии и религиозных представлениях горцев Западного Памира // Электронная библиотека Музея антропологии и этнографии им. Петра Великого. http://www.kunstkamera.ru/lib/rubrikator/03/03_03/978-5-88431-271-5/ © МАЭ РАН. – С. 152–169.

²² Ingold T. Companion Encyclopedia of Anthropology. – London and New York: Routledge, 2003. – 127 p.; Ўша муаллиф: What is an animal? – London and New York: Routledge, 2003. – 191 p.; Дмитриева Т.Н. Проблема тотемизма в историографическом аспекте // Электронная библиотека Музея антропологии и этнографии им. Петра Великого. <http://www.kunstkamera.ru/lib/rubrikator/02/978-5-88431-275-3/> © МАЭ РАН. – С. 263–283;

бошқаларнинг хулосалари, илмий ютуқлари ҳамда ушбу хулосаларнинг замонавий жамиятни илмий ўрганишдаги аҳамиятини киритиш мумкин.

Хулоса сифатида шуни таъкидлаш жоизки, бугунги кунда амалга оширилаётган сўнгги тадқиқотлар янгича камров ҳамда фанлараро ёндашувни талаб этмоқда. Уларда дунё динларидаги анъанавий консерватив қарашлар, фан-техника таракқиёти туфайли, биологик, психологик, генетик ва бошқа замонавий илмий йўналишлар кесишувида жониворлар оламига янгидан баҳо берилмоқда. Баъзи тадқиқотларда инсонга яқин генетик хусусиятга эга ҳайвонларни тадқиқ этиш ва органларини кўчириб ўтказиш имкониятлари долзарб аҳамият касб этаётган бўлса, бошқа бир гуруҳ олимлар томонидан эса инсон ҳамда ҳайвон муносабатлари ижтимоий-иқтисодий жараёнлар контекстида ўрганилмоқда.

Диссертациянинг **“Ўзбек халқи дунёқараши тизимида ҳайвон культининг акс этиши ва оилавий маросимлардаги қарашлар”** деб номланган иккинчи бобда жониворлар билан боғлиқ дунёқарашлар тарихи, мифологияси ҳамда ўзбек халқи маросимий ҳаётида турли ҳайвонларнинг аҳамияти таҳлил қилинган.

Иккинчи бобнинг **“Ҳайвонот дунёси билан боғлиқ тасаввурлар тарихи ва мифологияси”** деб номланган биринчи параграфда ўзбек халқи дунёқарашида жониворларнинг ифодаланиши, рамз сифатидаги аҳамияти, олам ҳамда одамнинг пайдо бўлиши тўғрисидаги афсоналардаги талқини очиқ берилган. Шунингдек, ушбу фаслда археологик, сфрагистик, нумизматик ва ёзма манбалардаги ҳайвон билан боғлиқ дунёқараш кўринишлари ҳамда маросимларнинг қайд этилишига эътибор қаратилган. Шунингдек, жониворларни қўлга ўргатиш жараёни ва минтақанинг ҳайвонот дунёси билан боғлиқ ўзига хос маданияти шаклланганлиги эътироф этилган.

Тарихдан маълумки, қадимги диний тасаввурлар ва мифологик қарашларга кўра, ҳайвонлар худоларнинг ердаги сурати, инсон ҳамда худо ўртасидаги воситачи, ҳомий, сақловчи тумор, аждод каби сифатлар билан улуғланган. Ҳайвонларнинг хонакилаштирилиши унга нисбатан диний-мифологик тасаввурларнинг ривожланиши ва уларни маросимий ҳаётнинг бир қисмига айланишига сабаб бўлган. Қолаверса, ҳайвонларни қўлга ўргатилиши натижасида ундан транспорт мақсадида ҳам фойдаланилган. Дикқатга сазовор жиҳати шундаки, илк бора ҳайвонларнинг аравага қўшила

Kalof L. Looking at Animals in Human History. – London: Reaktion Books, 2007. – 222 p.; Anderson K. The Beast Within: “Race, Humanity, and Animality”, *Environment and Planning // Society and Space*. – 2000. – №18. – P. 301–320; McConnell and others. Friends With Benefits: On the Positive Consequences of Pet Ownership // *Journal of Personality and Social Psychology*. – 2011. – №6. – P. 1239–1252; Zeder M.A. The domestication of animals. // *Journal of anthropological research*. – 2012. – Volume 68. – №2. – P. 161–190; Ogden L., Hall B. and Tanita K. Animals, Plants, People, and Things. A Review of Multispecies Ethnography // *Environment and Society: Advances in Research*. – 2013. – №4. – P. 5–24; Libell M. Seeing Animals. Anthropomorphism Between Fact and Function // *Exploring the Animal Turn*. Pufendorfinstitutet, MediaTryck, Lund. – 2014. – P. 141–153; Herzog H. Biology, culture, and the origins of pet-keeping. *Animal Behavior and Cognition*. – 2014. – №1 (3). – P. 296–308; Jalongo R. An Attachment Perspective on the Child-Dog Bond: Interdisciplinary and International Research Findings / *Early Childhood Educ J*. – New York: Springer Science+Business Media. – 2015. – P. 395–405; Hamilton L., Taylor N. Ethnography after humanism. Power, Politics and Method in Multi-Species Research. – Palgrave Macmillan, 2017. – 205 p.; Su B. Human-Animal Relationships: A Cross-Cultural Comparison of Human Attitudes towards Animals: diss.... (DSc) from Anthropology. – Maastricht, 2018. – 243 p.

бошланганлиги Фарғона водийси худудидан топилган қоятош суратларида сакланиб қолган²³. Жумладан, водий худудида жойлашган Ворух ёдгорлигидаги қабрларда ҳайвон суяклари куйдирилган ҳолатда дафн этилган²⁴. Ушбу ҳолатдаги дафн этиш маросимлари ҳайвонлар иштирокида турли усулларда амалга оширилганлиги ва улар маълум вазифани бажарганлигидан далолат беради.

Ўзбекистоннинг шимолида от, қолган худудларида эса кўй ва эчки билан дафн этиш одати кенг тарқалган. Хусусан, кенг дашт худудларида йилқичилик билан шуғулланиб келган аҳолининг дафн маросимларида марҳум билан бирга от ҳам кўмилган. Археолог олимларнинг таъкидлашича, милоддан аввалги VII–VI асрларда минтақада йилқичилик тараккий этган ва ушбу машғулот дафн маросимларига сезиларли таъсир ўтказган²⁵.

Қадимдан ҳайвонларга нисбатан муносабатни белгилашда диний дунёқарашлар муҳим аҳамият касб этган. Хусусан, зардуштийликда маъбуд ва маъбудаларнинг сифатлари турли ҳайвонлар кўринишида ифодаланган. Шунингдек, зардуштийларнинг тасавурида илохий қушлар ҳам бўлиб, улар маъбуд ва маъбудалар қаторидан ўрин олган. Булар: Семурғ ва Хумо қушлари эди. Бундан ташқари, Сенмурв, Апаоша, Барви, Заҳҳок ва Аждаҳо каби ижобий ҳамда салбий тасавурий ҳайвонлар ҳам ўрин олган²⁶.

Турк хоқонлигида ҳайвонларга нисбатан ўзига хос эътиқодий қараш устун бўлган. Жумладан, туркийлар ўзларининг келиб чиқишини шаҳзода ва она бўри билан боғлаганлар. Шунинг учун ҳам “турк хони” ва “бўри” тушунчалари синоним ҳисобланган. Масалан, Турк хоқонлиги байроғида бўрининг олтин боши ўрин олган²⁷. Қадимги турк асотирларида бўри рангига кўра, Кўк бўри, Оқ бўри, Қизил Бўри деб аталган. У турк асотирларида Бўри, Бўрта, Бўржу, Оссано, Сино, Жино, Жина, Жину, Яшқар, Қашқир, қурт номлари билан тилга олинади²⁸. Шунингдек, туркийларда “аша” ва “ашин” атамалари бўрини англатган²⁹.

Қадимдан жониворларнинг тасвирлари давлат рамзлари сифатида ҳам хизмат қилган. Чунки, бир қатор муҳр ва тамғаларда тотем жонивор ёки ижтимоий табақани белгиловчи ҳайвонлар сурати учрайди. Хусусан, Ўзбекистон худудидан топилган илк муҳрларда аждар, лочин, илон, от, хумо ва кийик тасвирлари туширилганлиги аниқланган³⁰.

²³ Новоженев В.А. Чудо коммуникации и древнейший колесный транспорт Евразии / Под редакцией Е. Е. Кузьминой. – Москва: Таус, 2012. – 170 с.

²⁴ Литвинский Б.А. Курганы и курумы Западной Ферганы. – Москва: Наука, 1972. – 19 с.

²⁵ Сагдуллаев А.С. Бактрийская легенда. – Ташкент: Ўзбекистон, 1990. – 63 с.

²⁶ Снесарев. Г.П. Хорезмские легенды – как источник по истории религиозных культов Средней Азии. – Москва: Наука, 1983. – 155 с.; Тревер К.В. Сэнмурв-Паскудж, собака-птица. – Ленинград: Государственный Эрмитаж, 1937. – 9 с.; Авеста русских переводах (1861–1996) / Составления, общая редакция, примеч., справ. разд. И.В. Рака. – Санкт-Петербург: Нева, 1997. – 14 с.; Авесто: Яшт китоби / М. Исҳоқов таржимаси. – Тошкент: Шарқ, 2001. – Б. 18–42.

²⁶ Авеста русских переводах (1861–1996)... – С. 14.

²⁷ Гумилев Л.Н. Қадимги турклар. – Тошкент: Фан, 2007. – Б. 28.

²⁸ Аширов А.А. Ўзбек халқининг қадимий эътиқод ва маросимлари... – Б. 15.

²⁹ Йўлдошев М., Йўлдошева С. Қадимий манбаларда умумтуркий сўзлар // *Moziydan sado*. – 2010. – №1 (45). – Б. 18.

³⁰ Ботиров И. Илк давлатчилик муҳрлари // *Moziydan sado*. – 2013. – №4 (60). – Б. 2.

Маҳмуд Қошғарий туркийларнинг ҳайвонлар билан боғлиқ 20 дан ортик тамгалари бўлганини қайд этган. Хусусан, “тоғ эчкиси” ашина уруғининг тамғаси ҳисобланган³¹. Ю. Зуевнинг фикрича, Хитой манбаларида ашина тамғаси қарға шаклида бўлган³². Тоғ эчкиси тамға сифатида акс эттирилган ҳудудлар сирасига Мўғулистон, Тува, Олтой, Қозоғистон, Шарқий Туркистон қаторида Фарғона водийсини ҳам киритиш мумкин³³.

Кушон тангаларида фил, зебу буқаси ва қоплон каби ҳайвонлар тасвири бўлган³⁴. Умуман олганда, минтақада араблар истилосигача ҳайвонга эътиқод кенг тарқалган. Жумладан, Уструшонада филга нисбатан эътиқодий қараш узоқ вақт сақланиб қолган³⁵.

Хулоса сифатида шуни таъкидлаш мумкинки, ўзбек халқи дунёқарашда жониворларга нисбатан тасаввурлар ўзида этник, сиёсий, ижтимоий-иқтисодий ва маданий белгиларни намоён этади. Ўзбек халқи ажлодлари моддий ва номоддий маданиятида ушбу жиҳатлар сақланиб ҳамда сайқалланиб келган. Жониворлар муҳрлар, давлат туғлари, тангалар, деворий суратлар ва уй-рўзор буюмларида давлат рамзи, сақловчи ҳомий ҳамда инсоннинг келиб чиқиш ибтидоси сиймоси кўринишларида ифодаланган. Хусусан, Турк хоқонлигида бўри давлат рамзига айланган бўлса, кейинчалик ҳар бир вилоят ана шундай маҳаллий тимсолларга эга бўлади. Бундай давлат рамзлари турли хил афсона ва ривоятлар билан аҳоли онгида янада мустаҳкамланган.

Тарихий тараққиёт жараёнлари ва диний дунёқарашларнинг ўзгариши натижасида ҳайвонот оламига муносабат чегаралари ҳам турлича кўриниш олган. Натижада, қадимдан улуғланиб келган айрим диний аҳамиятга эга бўлган жониворлар салбий аҳамият касб эта бошлади. Масалан, ит, илон, тўнғиз ва бойўғли каби жониворлар аста-секин салбий аҳамиятни ўзида мужассам эта борди. Асрлар давомида бундай дунёқараш кўринишлари ислом дини таъсирида ўзгариб борди ва тасаввурларнинг айрим кўринишларида сақланиб қолди.

Иккинчи бобнинг **“Ҳайвонлар билан боғлиқ қарашларнинг этнолокал хусусиятлари”** деб номланган кейинги параграфида жониворлар билан боғлиқ дунёқарашнинг этнолокал ўзига хослиги таҳлил қилинган.

Маълумки, ўзбеклар ҳайвонларни ҳомий, химоячи, барака келтирувчи, эзгу ишлар учун тақдирловчи, гуноҳлар учун жазоловчи, инсонлар ва авлиёларнинг ҳамроҳи, даволаш хусусиятига эга, хавф-хатардан огоҳлантирувчи каби сифатлар билан тавсифлаб келганлар. Фарғона водийсида бўри, от, кўй, қорамол, эчки, илон, бақа ва бошқа кўплаб

³¹ Маҳмуд Қошғарий. Девону луғотит турк. I том. – Тошкент: Фан, 1960. 89–91-бетлар.

³² Тамги доисламской Центральной Азии. – Самарқанд: МИЦАИ, 2019. – 353 с.

³³ Бабаяров Г., Кубатин А. К вопросу о генезисе тамг на монетах Западно-Тюркского каганата / Материалы международной научной конференции «Археология Казахстана в эпоху независимости: итоги, перспективы», посвященной 20-летию Независимости Республики Казахстан и 20-летию Института археологии им. А. Х. Маргулана 12–15 декабря 2011 г. – Алматы, 2011. Том II. – 296 с.

³⁴ Ртвеладзе Э. Древние монеты Средней Азии. – Ташкент, 1987. – 27–31 с.

³⁵ Gritsina A.A., Mamadjanova S.D., Mukimov R.S. Archeology history and architecture of medieval Ustrushana. – Samarkand: ICAS, 2014. – 12 p.

хайвонлар омад келтирувчи ҳамда асровчи хусусиятга эга, деб ишонилган. Бундан ташқари, хайвонларнинг сақловчилик вазифасини уларнинг тумор сифатида ясалган бирор қисми ёки улар билан боғлиқ жиҳозларда кўриш мумкин. Масалан, эрта тонгда ким йўлида бўрини кўрса, кунни омадли бўлишига ишонадилар. Хоразм аҳолиси тасаввурларига кўра эса, киши бирор юмуш билан кўчага чиқса, бозорга бориб, қўйнинг бошини силаши шарт бўлган. Агар шундай қилса, унинг ўша кунги ишлари яхши тарафга ҳал бўлишига ишонилган³⁶.

Фарғона водийсининг тоғли ҳудудларида тоғ эчкиси (архар) билан боғлиқ қарашлар сақланиб қолган³⁷. Аҳоли орасида ҳозиргача тоғ эчкиси “бузрук” деб аталади. Тоғ эчкисига бундай муносабат илк ўрта асрлардаги туркийларда шаклланган кийик билан боғлиқ қарашларнинг таъсири бўлиши мумкин. Чунки, маҳаллий аҳоли кийикни “така” деб ҳам атайди.

Хулоса сифатида шуни қайд этиш мумкинки, Фарғона водийси аҳолисининг кундалик ҳаётида ёввойи хайвонларга нисбатан қарашлар трансформацияга учраган бўлиб, халқ турмуш тарзида деярли сезилмайди. Афсона, асотир, ҳикоя, мақол ҳамда халқ оғзаки ижодининг бошқа намуналарида жониворларга оид эътиқод изларини учратиш мумкин ва улар билан боғлиқ ишонч кўринишлари ҳам мавжуд.

Иккинчи бобнинг **“Оилавий маросимларда жониворлар билан боғлиқ эътиқодий қарашлар”** деб номланган учинчи параграфда ўзбек халқи оилавий маросимларида хайвонларнинг тутган ўрни, уларга бағишлаб ўтказилувчи маросимлар ва мазкур жараёнларда жониворлардан фойдаланиш одатлари очиб берилган.

Маълумки, ўзбек халқи оилавий маросимларида жониворлар муҳим аҳамият касб этади. Фарзанд туғилишидан тортиб то дафнгача бўлган маросимий ҳаётда инсон ва хайвонот олами ўртасидаги муносабат акс этган кўплаб урф-одатлар мажмуасини кўриш мумкин.

XX асрнинг бошларида водий ўзбекларида фарзанд туғилишида туғруқ энгил кечиши учун бўри терисидан фойдаланилган. Фарзанд кўриш имкони бўлмаган айрим аёллар бўрининг тишини осиб юриш одати бўлган³⁸. Аҳоли ишончига кўра, бўрининг тиши ёки териси магик хусусиятга эга бўлиб, у бепушт аёлларга фарзанд дунёга келишига ёрдам беради, деб ҳисобланган. Бўри терисини сувга чайиб ичирилса, туғмаган аёлларга фойда беришига ишонч мавжуд бўлган³⁹. Бўри тиши теккан жониворлар гўштини истеъмол қилиш келин-куёвлар ва бефарзанд аёллар учун фойдали ҳисобланган⁴⁰. Шунинг учун ҳам ўзбек халқи дунёқарашлари тизимида бўрига нисбатан алоҳида ишонч тизими шаклланган.

Бепушт аёлларнинг фарзанд кўриши учун бажарилувчи амалларда фақатгина бўрининг қисмларидан эмас, балки бошқа жониворлардан ҳам

³⁶ Снесарев Г.П. Реликты домусульманских верований и обрядов у узбеков Хорезма. – Москва: Наука, 1969. – С. 317.

³⁷ Дала ёзувлари. Андижон вилояти Булоқбоши тумани Ширмонбулоқ қишлоғи. 2018 йил.

³⁸ Аширов А.А. Ўзбек халқининг қадимий эътиқод ва маросимлари... – 17-бет.

³⁹ Дала ёзувлари. Андижон вилояти Булоқбоши тумани Ширмонбулоқ қишлоғи. 2018 йил.

⁴⁰ Аширов А.А. Ўзбек халқининг қадимий эътиқод ва маросимлари... – 18-бет.

фойдаланилган. Булар қаторига қорамол, от, қўчқор, ит, қуён каби уй ва ёввойи ҳайвонларни мисол сифатида келтириш мумкин.

Ҳайвон қисмлари билан бирга, унинг номи ҳам сақловчи характерга эга ҳисобланган. Шунинг учун ўзбек халқи орасида ҳайвон исмларидан сақловчи сифатида фойдаланиш одат тусига кирган. Хусусан, бола туғилгандан сўнг кўп касалга чалинаверса, қўчқор исми берилган ва ушбу жониворнинг номи магик аҳамиятга эга эканлигига ишонилган⁴¹. Ҳозирги кунда ҳам бола туғилиши билан боғлиқ одатларда ушбу исмдан фойдаланиш Фарғона водийси аҳолиси орасида учраб туради. Бундай исм беришдан мақсад, фарзанднинг касалликлардан қорғиб бўлишидан ташқари, унинг улғайишида ушбу ҳайвон сифатларининг чақалокқа ўтишига ишонч бўлган. Бугунги кунда ҳам ўзбек халқи орасида фарзандларига Шерзод, Лочин⁴², Қўчқор каби исмлар берилади.

Ҳайвон қисмларидан тумор сифатида фойдаланиш қадимдан барча халқлар дунёқарашида мавжуд бўлиб, ўзбекларда ҳам ушбу қоидага амал қилиб келинган. Натижада, улардан фойдаланишнинг ўзига хос меъёрлари шаклланган ва ҳудудий нуқтаи назардан маълум тафовутларга эга.

Водийликлар турли ҳайвонларнинг қисмларидан кундалик турмушда тумор сифатида фойдаланадилар. Масалан, Андижон вилояти Булоқбоши туманида туморлар қирқ марта “Ёсин” сураси ўқиб дам солинсагина, ҳақиқий сақловчи туморга айланади. Акс ҳолда, у бир парча ҳайвон бўлагилигича қолиши мумкин, деган қараш кенг тарқалган⁴³.

Ўзбекларда фарзанд туғилгандан сўнг унга биринчи кийдирилган кўйлак “ит кўйлак” деб аталган. Ушбу кўйлак чақалок чилласи чиққач, ечиб олинган ва итга ёзиб берилган. Болага тегиши мумкин бўлган бало ва касалликларни шу орқали итга ўтказиб юбориш мумкин, деб ишонилган. Ит магик йўл орқали ушбу касаллик ҳамда нохушликларни ўзига тортиб олиши тасаввур қилинган. Бундан ташқари, итнинг тиши болани сақловчи тумор сифатида янги туғилган чақалокқа осиб қўйилган. Ит кўйлак кийдириш одати ўзбеклардан ташқари тожик, қирғиз, козок ва қорақалпоқларда ҳам мавжуд бўлган⁴⁴.

Бола туғилишида бажариладиган ёки унга кийдирилувчи илк кийим билан боғлиқ маросимларда бўри тиши, териси, от ёли, қуш патини тумор сифатида тақиб қўйиш одати бўлган. Айниқса, қуш патидан фойдаланиш энг қадимий ишонч кўринишларидан бири бўлиб, бунда ибтидоий диний тушунчалар, қадимий диний қарашлар ва исломий тасаввурлар ўзаро қоришиб кетган.

Қўйнинг суяги билан адо этилувчи магик маросимлар қадимдан бажариб келинган. Хусусан, қўйнинг курак суяги билан ҳам маълум мақсадлар назарда тутилган ҳолда амал бажарилади. Азалдан туркий халқлар қўйнинг

⁴¹ Снесарев Г.П. Реликты домусульманских верований и обрядов у узбеков Хорезма.... – 316 с.

⁴² Бахронова Д.К. Олам манзарасининг миллий-маданий ва лингвокогнитив категориялари. – Тошкент: Тугон-iqbol, 2021. – 85-бет.

⁴³ Дала ёзувлари. Андижон вилояти Булоқбоши тумани Ширмонбулоқ кишлоғи. 2018 йил.

⁴⁴ Снесарев Г.П. Реликты домусульманских верований и обрядов у узбеков Хорезма.... – 320 с.

курак суягидан башорат ёки ёвуз рухларни қувиш учун, Фарғона водийси худудида эса кўйнинг курак суягидан бошқа мақсадларда фойдаланилади.

Ўзбек халқи дунёқарашига кўра, ҳайвонлар инсонни сақлаш билан бирга даволаш хусусиятига ҳам эга бўлади. Бундайлар сирасига уй ва ёввойи ҳайвонлар қатори қушлар ҳамда балиқлар ҳам киради. Улардан халқ табобатида ҳам амалий, ҳам мистик жиҳатдан даволаш мақсадида кенг фойдаланилган. Ҳайвонлардан бундай мақсадларда фойдаланиш ушбу культ билан боғлиқ маросимларнинг сақланган кўриниши бўлиши мумкин.

Хулоса қилиб айтганда, ўзбекларда ҳайвонлардан деярли барча мавсум ва ҳолатлардаги оилавий маросимларда кенг фойдаланилади. Асрлар давомидаги кенг кўламли маданий алоқалар туфайли ушбу маросимлар қоришиқ тарзда шаклланган ва қадимий диний тасаввурлар исломий тушунчаларга сингиб кетган.

Ҳайвонларнинг ўзбек халқи оилавий маросимларидаги иштироки кейинги даврга келиб халқ табобати билан қоришиб кетган ва натижада мистик табобатда улардан фойдаланиш одатлари кенг тарқалган. Улар ўзининг аввалги маросим хусусиятини йўқотган бўлса-да, исломий тасаввурлар билан аралашиб кетган. Бундан ташқари, ҳайвонларнинг магик хусусияти борлигига ишонч аҳолини руҳий жиҳатдан даволашда ўз аҳамиятини сақлаб қолган ва бугунги кунда ҳам унга даволовчи восита сифатида қаралади.

Диссертациянинг **“Жониворларнинг ижтимоий ҳаёт ва хўжаликда тутган ўрни”** деб номланган учинчи бобида ўзбекларнинг ҳайвонга нисбатан муносабатини ривожланиш босқичлари, кундалик ижтимоий ҳаётда жониворларнинг ўрни, деҳқончилик ва чорвачиликда ҳайвон култи ҳамда ҳунармандчиликдаги ҳайвонларнинг сиймоси таҳлил қилинган.

Мазкур бобнинг **“Инсон ва ҳайвон ўртасидаги муносабатларнинг ривожланиш босқичлари”** деб номланган биринчи параграфда водий аҳолиси ижтимоий ҳаётида ҳайвонларнинг ўрни ҳамда аҳамияти очиқ берилган. Қадим аждодларимиз томонидан ўрнатилган меъёрлар маълум тасаввур ва қарашларга асосланади. Аҳоли орасидаги мавжуд қарашлар уй ҳайвонларини парваришlash ва бошқа жониворларни табиатдаги ўрнини англаган ҳолда уларни асрашга интилишга олиб келади.

Қадимдан жониворларга нисбатан анимализм асосида муносабат бўлган. Яъни, ҳайвонот олами ўсимлик дунёсидан ажратиқ олиниб, ушбу кўникмалар асосида тирик мавжудотлар фарқланади ва унга нисбатан маълум муносабатлар шаклланади⁴⁵. Натижада, ҳайвонот олами инсон учун табиатдаги алоҳида бирлик сифатида таснифланади.

Ҳайвонот олами ҳам инсон томонидан маълум гуруҳларга бўлинади ва ушбу таснифлаш орқали уларга нисбатан муносабат шаклланади. Уларни гуруҳларга ажратишда ҳайвоннинг инсон турмуш тарзидаги ўрни, феъл-атвори, ташқи кўриниши каби турли омиллар муҳим аҳамият касб этади. Табиийки, уларнинг жамиятдаги ўрни айнан ушбу саралаш талабларига кўра

⁴⁵ Ingold T. What is an animal? – London and New York: Routledge, 2003. – 1–2 p.

шаклланади. Шундай саралаш меъёрларидан бири антропоморфистик қарашларда яққол намоён бўлади. Антропозооморфизм қадимдан инсоннинг ҳайвонот оламига нисбатан муносабат ўрнатиши назарий асослари сифатида хизмат қилиб келади. Унга кўра, табиатдаги жониворлардан айримлари ўзини тутишидан инсонга хос бўлган хулқ-атвор аломатларга эга бўлган. Бундан ташқари, ҳайвонлар ҳам ўзаро муносабатларга эгаллиги, оила қуриши, егулик учун инсон каби курашиши қиёсланган⁴⁶. Бундай ўзига хос қарама-қарши аломатларни ўзида намоён этадиган жараён, деб баҳолаш мумкин. Хуллас, бундай қарашлар асосида инсон ҳайвондан ўзига хослик ва ўз навбатида одамдан эса ҳайвонотга хослик мавжуд, деган қараш шаклланган.

Маълумки, қадимдан инсонлар ҳайвонларни қўлга ўргатиш орқали бутун бошли иқтисодий тармоққа асос солган ва уларни парваришlash кенг тарқалган. Шундай тармоқлардан бири – чорвачилик бўлиб, у аҳолининг ижтимоий-иқтисодий ҳаётида муҳим аҳамиятга эга бўлган.

Ижтимоий ҳаётда ҳайвонларнинг тутган ўрни ва аҳамияти қишлоқ ҳамда шаҳарда икки хил динамикани кўрсатади. Қишлоқликлар учун уларни парваришlash маълум бир машғулот сифатида аҳамиятли бўлса, шаҳар аҳолиси учун эса эрмак ва қизиқиш сифатида қаралиши характерлидир.

Учинчи бобнинг **“Дехқончилик ва чорвачиликда ҳайвон култи”** деб номланган иккинчи параграфида водий аҳолиси кундалик хўжалик машғулотларига ҳайвон култининг таъсири этнографик материаллар асосида очиқ берилган.

Тарихий-археологик манбалардан маълумки, минтақада қадимдан дехқончилик, чорвачилик, овчилик, ҳунармандчилик каби хўжалик машғулотлари кенг тарқалган ҳамда айрим хўжалик турлари эса ҳайвонлар билан боғлиқ тарзда шаклланган. Табиийки, аҳолининг кундалик турмуш тарзи ва маросимий ҳаётида ушбу жиҳатлар муҳим ўринга эга бўлган.

Қадимдан туркий халқларнинг йиллик тақвими асосини жониворлар ташкил этиб, улар сичқон, сигир, йўлбарс, қуён, балиқ, илон, от, қўй, маймун, товуқ, ит ва тўнғиз йилларига бўлинган. Ушбу мучал йиллари табиий ҳодисаларнинг ифодаси вазифасини ҳам бажарган. Масалан, сичқон, йўлбарс, балиқ, от ва ит йиллари оғир давр ҳисобланган. Аҳоли дунёқарашига кўра, айнан юқоридаги ҳайвонлар билан боғлиқ мучал йилида қаттиқ меҳнат қилиниши шарт бўлган ва ўша йил эркакка қиёсланган. Сигир, илон, қўй, товуқ ва тўнғиз йиллари эса енгил келувчи аёл йили деб аталган⁴⁷.

Хўжалик ҳаётида чорвачилик, айниқса, қорамолни парваришlash муҳим аҳамият касб этган. Чунончи, шунга доир айрим маросимлар шаклланган бўлиб, улар ҳозирги кунда ҳам адо этиб келинади. Улар орасида бузоқ туғилиши билан боғлиқ маросим алоҳида ажралиб туради.

Фарғона вилояти Олтиариқ туманида сигир туғиши билан **“ўғиз тарқатиш”** одати бўлган бўлиб, унга кўра, янги туққан сигирнинг сути ўғиз деб аталган. Одатда сигир туққанидан кейинги соғиб олинган биринчи сут

⁴⁶ Descola Ph. Beyond nature and culture. – Chicago and London: University of Chicago Press, 2013. – 3 p.

⁴⁷ Аширов А.А. Календарные праздники, обычаи и обряды / Узбеки. – Москва: Наука, 2011. – С. 440.

тез ачийди ва пишлокка ўхшаш ҳолатга келиб қолади ҳамда у седана солинган ҳолда димлаб кўйилади, эртаси куни эса тайёрланган маҳсулот кўшниларга тарқатилади⁴⁸. Бизнингча, ушбу одат замирида сигирнинг илк сутини бошқалар билан баҳам кўриш ҳамда янги туғилган бузоқчани кўшниларга маълум қилиб кўйиш бўлса керак. Чунки, кўшнининг моли кўпайишини ният қилиб, “ўғиз”ни истеъмол қиладилар. Ўзбеклар ушбу одат бажарилгандан сўнг чорвада барака бўлади ҳамда бузоқча соғлом улғаяди, деб ишонишган.

Хулоса сифатида шуни таъкидлаш жоизки, кишилар кундалик турмуш тарзида маросимларнинг ўрни ва аҳамияти бекиёс бўлган. Кўплаб маросимларда асосий воситачи вазифасини минг йиллардан бери айнан жониворлар бажариб келган. Шунинг учун ҳам ўзбек халқи дунёқарашида ҳайвонларга нисбатан ўзига хос қараш шаклланган. Айниқса, чорвачилик ва деҳқончилик билан боғлиқ маросимларда ушбу жиҳат яққол кўзга ташланади.

Учинчи бобнинг **“Хунармандчиликда жонивор сиймоси”** деб номланган сўнгги параграфиди миллий хунармандчилик анъаналарида жониворлар билан боғлиқ рамз ва белгилар таҳлил қилинган.

Тарихдан маълумки, минтақада қадимдан ҳайвон сурати ёки шакли ифодаланган белгили нақшларни қўллаш анъанага айланган. Ушбу белгилар минг йиллик тасаввурларнинг маҳсули сифатида ўз маъноларига ҳам эга бўлган. Қадимдан бундай белгилардан фойдаланиш ўзбек халқи анъанавий хунармандчилигида ҳам кенг тарқалган. Шу тариқа, ҳар бир хунармандчилик соҳасининг ўзига хос белги ва рамзлари шаклланган.

Ўрта асрлар хунармандчилигида зооморф тасвирлар орасида қуш образи энг кенг тарқалган орнамент ҳисобланади⁴⁹. X асрда тарқалган безаклардан яна бири жониворларнинг қанотли суратларидир. Қанот билан тасвирланган бундай жониворларга ит, бўри, сенмурв каби ҳайвонларнинг суратлари киради⁵⁰. Ҳайвон тасвири ҳамда безакларининг Ўзбекистон ва унга туташ ҳудудлардан топилиши аждодларимиз тасаввурларида жониворга нисбатан шаклланган қарашларнинг ўзига хослигини кўрсатади.

Зооморфик безаклар учун фигура ёки унинг қисмлари муҳим аҳамиятга эга. Масалан, бош, панжа, оёқ, тирноқ ва шох каби қисмлар хунармандчиликда кенг қўлланилган. Айрим нақшлар эса синкретлашув натижасида асл шаклини йўқотиб, ўсимликлар кўринишига айланган. Масалан, бодом нақши аслида зардуштийликдаги яхшилик руҳи – фарннинг қаноти ҳисобланади⁵¹ ва улар афсоналарнинг санъатдаги кўриниши сифатида баҳоланади⁵². Бу каби

⁴⁸ Дала ёзувлари. Фарғона вилояти, Олтиариқ тумани. Полосон қишлоғи. 2021 йил.

⁴⁹ Абдурахмонов И. IX–XII асрлар санъатида мифологик мавзулар тизими // ЎзДСМИ хабарлари. – 2018. – №3 (7). – 65-бет.

⁵⁰ Азбелев П.П. Древние кыргызы. Очерки истории и археологии // <http://kronk.narod.ru/mono/mono.htm>. – 104 с. (13. 07. 2017).

⁵¹ Album B. Uzbek Embroideries and Carpets in Foreign Collections”. Authored by E.Gyul / Series: “Cultural Heritage of Uzbekistan”. Edited by A. Abdukhaliqov, E. Rtveldze. – Tashkent, 2017. – P. 9.

⁵² Байпаков К.М., Терновоя Г.А. О мифологических животных и «зооморфном коде» вселенной по материалам коллекции художественного металла из средневекового города Невакет // Известия НАН РК. Серия общественных наук. – 2006. – №1. – С. 109.

қоришиқ белгилар табиат кучларини ифодалашнинг бир кўриниши бўлиб, ҳайвонот оламининг ўзига хос жиҳатларини намоён этади.

Ҳайвонот олами билан боғлиқ турли нақшлар гиламдўзлик, атласчилик ва сўзана тайёрлашда ҳам кенг қўлланилган. Улар Марказий Осиё ва турк гиламларида “гардани шутур” – туябўйин, “пойи мурғ” – куш ёки лочин панжаси, Хўжанд сўзанасида учровчи “пиапоки шутур” – от, сичқон, чумчук изи, Вобкентда эса “товуқ оёғи” каби нақшлар ҳисобланади. Фақатгина Бухорода қушлар ва ҳайвонлар ўз аксича тасвирланган бўлиб, буларга мисол тариқасида Вобкент тумани Шак кишлоғида тайёрланувчи “хўроз” ва “ўрдак” ёки “аъло ўрдак” нақшлар бўлган⁵³. Фарғона водийси ҳунармандчилигида қўлланилувчи рамзлар ва белгилар эса қоришиқ тарзда шаклланган.

Кулол-усталар томонидан ясалган идишларнинг номларида ҳам айнан “ўрдак” атамаси ҳозиргача сақланиб қолган. Хусусан, дори ёки май учун ишлатиб келинган муғоба, яъни ўрдак номли идиш айнан шундай жиҳоздир. Ушбу идишнинг хусусияти шундан иборатки, бемор дорини ичиши учун ўрнидан туриши шарт бўлмаган. Касал одамга суюқ дориларни ичириш ҳамда ёнбошлаган ҳолда май ичиш учун ушбу идиш жуда ҳам қулай ҳисобланади. Ушбу идишнинг ўзига хос жиҳати шундаки, “муғоба” ёнбошлатилса ёки йикитилса ҳам ичидаги суюқлик тўкилмайди. Шунинг учун ҳам ушбу идиш ишлатишга жуда ҳам қулай ҳисобланган. “Ўрдак” халқ хўжалигидаги зарурий идишлардан бири бўлган. Ушбу идишнинг катта (она) ва кичкина (жўжалари) ҳолатдаги турлари мавжуд бўлган*.

Хуллас, ҳайвон шакли билан боғлиқ рамз ва белгилар ўзбек халқи ҳунармандчилигида ҳозирги кунда ҳам қўлланиб келинади ҳамда ўзининг аҳамиятини ҳалигача йўқотмаган. Қолаверса, ҳунармандчиликда қўлланиб келинаётган айрим жиҳозлар ёки уларнинг қисмларига оид атамалар ҳам ҳайвонлар номи билан чамбарчас боғлиқ бўлган.

Ўзбек халқ ҳунармандчилигида шаклланган рамз ва белгиларнинг вужудга келиши аҳолининг диний-мифологик қарашлари, турмуш тарзи, табиат ҳамда табиат кучлари билан боғлиқ тасаввурларининг маҳсулидир. Хусусан, турли қушлар ва ҳайвонлар тасвирлари тўқимачиликда ҳозирги кунда ҳам қўлланилади. Айрим белгилар эса ўзгаришларга учраб, ўсимликсимон кўриниш ёки геометрик шаклли нақшларга айланган.

Умуман олганда, ўзбекларнинг турмуш тарзи ва кундалик машғулотида ҳайвонот олами тўғрисидаги тасаввурларнинг ифодаланиши деҳқончилик, чорвачилик ҳамда ҳунармандчилик фаолиятида яққол кўзга ташланади. Чунки, асрлар давомида деҳқончилик ва чорвачилик фаолияти билан шуғулланиш асносида уй ҳайвонлари билан боғлиқ маросимлар шаклланган. Ушбу маросимлар табиат занжирини асрашга қаратилган кишилар онгида биоахлоқий тасаввурларнинг шаклланишига асос бўлиб хизмат қилган.

⁵³ Sukhareva O.A. Central Asian decorative embroidery. – Tashkent: ICAS, SMI-ASIA, 2011. – 45–90 p.

* Ўрдак бир неча литр ва жўжалари, яъни кичик идишчалар эса тахминан 200 грамм атрофида сизимга эга бўлган.

ХУЛОСА

Ўзбек халқи қадимдан ҳайвонларга нисбатан ўрнатилган муносабат тизимига эга бўлган. Ушбу тизим афсонавий, диний ва маросимий илдизларга эга бўлиб, ҳозирги кунгача аҳоли тасаввурида сақланиб келмоқда. Асрлар давомида рўй берган диний ўзгаришларга қарамай, ушбу тасаввурлар қоришиқ равишда из қолдирган. Хусусан, халқ оғзаки ижоди намуналарида афсона, ривоят ва мақоллар кўринишида акс этади.

Ҳайвонот олами билан боғлиқ тасаввурлар натижасида жониворларга ҳомий, аждод ёки ҳимоячи тарзида қаралган. Ушбу сифатлар таъсирида ҳайвон сиймоси маълум бир ҳудуд, ижтимоий гуруҳ ва ҳаттоки, давлат рамзи даражасига кўтарилган. Масалан, Самарқанд шаҳрида қанотли барс, Бухорода туя, Асака шаҳрида от қаби рамзлар шаклланган ёки Турк хоқонлиги даврида давлат рамзларидан бири бўри сиймоси бўлган.

Замонавий ўзбек оиласи қарашларида ҳайвонга нисбатан муносабат аввало, жуғрофий ўзига хослик, диний-ахлоқий қарашлар, машғулот, табиат билан боғлиқ кўникмалар ва маросимлар доирасида шаклланган. Ҳайвонларни парваришlash ва уларга қандай муносабатда бўлиш ушбу нормаларга таянади. Ҳайвонлар билан боғлиқ тасаввурлар бугунги кунда айрим замонавий жараёнлар таъсирида ўзгариб бормоқда. Шунинг учун ҳам айрим ҳайвонларни парваришlash ёки уларнинг турмуш тарзидаги аҳамиятида ўзгаришлар содир бўлмоқда. Мазкур жараён уй ҳайвонлари таркибидаги ўзгаришларда яққол кўзга ташланади.

Ўзбек халқи машғулотлари ва амалий санъатида ҳайвонлар билан боғлиқ ишонч кўринишлари, ўзаро алоқадорлик, безаклар ҳамда шакллар мавжуд бўлиб, улар ҳалигача семантик аҳамиятини йўқотмаган. Шунингдек, ҳайвонлар хусусиятларининг жиҳоз ва жисмларга кўчиши ҳамда улардан инсонни бало-қазолардан асровчи тумор сифатида фойдаланилиши ёки деҳқончиликда айрим юмушларни бажаришда енгиллик бўлишига ишонч мавжуд бўлганлигини кузатиш мумкин.

Тадқиқотни бажариш натижасида қуйидаги **хулосаларга** келинди:

1. Ҳайвонлар билан боғлиқ тасаввурлар бир неча минг йиллик диний-ахлоқий, афсонавий ва маросимий илдизларга эга. Ушбу жиҳатлар халқ оғзаки ижоди намуналари, рамзшунослик, диний-ахлоқий қарашлар ва ҳайвонлар билан боғлиқ тасаввурларда сақланиб қолган.

2. Ўзбек оиласи маросимий ҳаётида ҳайвонлар муҳим восита бўлиб келган ва долзарб аҳамият касб этган. Улар орқали фарзанд туғилишидан тортиб то дафн маросимигача бўлган маросимлар бажариб келинган. Бундан ташқари, айрим сеҳр билан боғлиқ маросимларнинг бажарилишида ҳам ҳайвонот олами билан боғлиқ қарашлар мавжуд бўлиб, аҳоли орасида айрим касалликларни олдини олиш, даволаш ёки баъзи мушкулликларни бартараф этиш мақсадида амалга оширилади.

3. Халқ оғзаки ижодида ҳайвонлар сиймосининг акс этиши антропозооморфистик тавсифга эга бўлиб, уларда жониворга оид

хусусиятлар инсон феъл-атвори билан чоғиштирилади ёки ўхшатилади. Шу орқали инсон хулқ-атвори очиб берилади ёки жамият ҳаёти акс этирилади. Кейинчалик ушбу тамойил адабий муҳитга ҳам кириб борди ва Алишер Навоийнинг “Лисон ут-тайр”, Сайидо Насафийнинг “Ҳайвонотнома”си ёки Гулханийнинг “Зарбулмасал”и каби асарларнинг вужудга келишига асос бўлиб хизмат қилди.

4. Ҳайвонларни парваришlash ва уларга нисбатан муносабатда шаҳарлашиш ҳамда рақамли технология тараққиёти таъсирида қатор ўзгаришлар рўй бермоқда. Натижада, айрим ҳайвонларнинг парвариши камайиб бормоқда. Шунингдек, шаҳарлашиш жараёни таъсирида уй ҳайвонларининг таркибида қатор ўзгаришлар рўй бермоқда. Ҳайвонлар аввалгидек хўжаликдаги аҳамиятига кўра эмас, балки феъл-атвори, интеллекти ва хусусиятига кўра сараланмоқда. Хусусан, эстетик завқ берувчи балиқлар, қушлар ва бошқа ҳайвон турларини парваришlash шаҳарларда қарор топмоқда ҳамда қишлоқ ҳудудларига ҳам аста-секин кириб бормоқда.

5. Дехқончилик ва чорвачиликда ҳайвонларга нисбатан сақланиб қолган ишонч кўринишлари турли тақиқлар ҳамда маросимларнинг бажарилишига ўз таъсирини ўтказиб келмоқда. Дехқончиликда эрта баҳорда ер ҳайдаш олдидан бажарилган “шоҳмойлар” ёки бошқа маросимларда ҳайвонлар семантик аҳамият касб этади. Ҳайвоннинг маълум қисми ёки унга тегишли жиҳоз айрим тақиқларнинг объектига айланган. Хусусан, қорамол ёки кўй арқони, от эгари, узангиси, қозик каби жиҳозларни ўзгага бериб юборилиши, ҳайвон тилини эркак ва суягини аёл истеъмол қилиши тақиқланган.

6. Ҳунармандчиликда ҳайвонлар сурати ёки уларнинг қисмлари асрлар давомида безак шакллари ифодалаш билан бирга, омад келтирувчи ва асровчи тумор сифатида қўлланиб келинган. Ушбу безаклар ипакчилик, пичоқчилик, кулолчилик, чолғусозлик, мисгарлик каби ҳунармандчилик турларида кўп учрайди. Безаклар ҳимоячи тумор ёки омад келтиришидан ташқари яна фаровонлик, мукамаллик, жисмларнинг ўзаро боғлиқлиги, халқ фалсафий қарашлари каби маъноларни ҳам англатади. Бундан ташқари, жиҳозлардаги айрим шакллар тўлалигича маълум бир ҳайвонни ифодалайди. Масалан, эгар-жабдуғ ясашдаги етакчи шакл кобра ёки пичоқчиликда асбоб дастаси қуш кўринишида бўлиши кенг тарқалган. Ҳаттоки, такланувчи пичоқ турларидан бири “жанақуш” деб аталади. Демак, шакл ва безаклар халқнинг ҳайвонот олами билан боғлиқ қарашларини ўзида мужассам этган.

Тадқиқот натижасида эришилган хулосалар қаторида қуйидаги **таклиф ва тавсиялар** илгари сурилди:

1. Ўзбек халқи дунёқарашда ҳайвонларнинг ўрни ва аҳамиятига бағишланган махсус энциклопедия тайёрлаш ҳамда унда этнозоологик атамалар ва уларнинг изоҳларини ёритиб бериш.

2. Ҳайвонот оламини асраб-авайлашни тарғиб этиш мақсадида ҳайвонот оламига бағишланган махсус телеканал ташкил этиш. Телеканал орқали доимий равишда жониворлар ҳаёти ва уларнинг табиат занжиридаги ўрни ҳамда аҳамиятига бағишланган туркум кўрсатувлар тайёрлаш.

3. Ўзбекистоннинг тоғ ва тоғолди минтақаларидаги ўзига хос ҳайвонларни “миллий жонивор” сифатида эътироф этилишига эришиш ҳамда Республикада сайёҳлик йўналишида янги зоотуризм йўналишни жорий этиш. Шунингдек, “Табиат ва инсон” электрон платформасини яратиш ҳамда унда жониворларнинг инсон ҳаётидаги аҳамиятини ўз ичига олган қисқача маълумотномаларни ёритиб бериш.

4. Ўзбек халқи анъанавий дунёқарашлари тизимида жониворлар билан боғлиқ тасаввурлар фанлараро ёндашувлар орқали этнология, зоология, ветеринария, лингвистик, фольклоршунослик, фалсафа, психология, ҳуқуқшунослик, медицина, маросимшунослик ва бошқа соҳаларда илмий тадқиқотларни амалга ошириш ҳамда ҳайвонларнинг тиббий хусусиятларини ўз ичига олган “Этноанималотерапия” китобини нашр этиш ҳамда уни хорижий тилларга таржима қилиш.

**SCIENTIFIC COUNCIL NUMBER DSc.30.12.2019. Tar. 56.01.
ON AWARD OF SCIENTIFIC DEGREE AT THE INSTITUTE OF
HISTORY OF THE SCIENCE ACADEMY OF
THE REPUBLIC OF UZBEKISTAN**

INSTITUTE OF HISTORY

AKHRORBEK AZAMJONOVICH AZIZOV

**WORLDVIEWS RELATED TO THE ANIMAL WORLD IN UZBEK
CULTURE (ON THE EXAMPLE OF THE FERGHANA VALLEY)**

07.00.07. - Ethnography, Ethnology and Anthropology

**AUTHOR'S ABSTRACT OF DOCTOR OF PHILOSOPHY
(PhD) DISSERTATION**

Tashkent, 2023

The theme of doctor of sciences dissertation is registered under B2022.3.PhD/Tar212. at the Supreme Attestation Commission under the Cabinet of Ministers.

The doctor of philosophy (PhD) dissertation has been conducted at the institute of History

The author's abstract of doctor of sciences dissertation written in three languages (uzbek, english and russian (resume)) is available at (fati.uz) of Scientific Council and on information-educational portal (ZiyoNET) (www.ziynet.uz).

Scientific supervisor:

Adkhamjon Azimbaevich Ashirov
Doctor of Historical Sciences, professor

Official opponents:

Alisher Khudayberdievich Daniyarov
Doctor of Historical Sciences, professor

Ziyodullo Safaralievich Isokov
Candidate of Historical Sciences, docent

Leading organization:

Namangan state university

The defence of the dissertation will be held on "27" january 2023 at 14:00 at the meeting of the Scientific Council number DSc.02/30.12.2019.Tar.56.01 on awarding academic degrees at the Institute of History of the Academy of Sciences of the Republic of Uzbekistan (Address: 100047, 70 Yahyo Gulomov street, Tashkent city. The main building of the Academy of Sciences, room 110. Tel.: (99871) 233-54-70; Fax: (99871)233-39-91. e-mail: info@fati.uz. Institute of History of the Academy of Sciences of the Republic of Uzbekistan).

The dissertation is available at Fundamental library of the Academy of Sciences of the Republic of Uzbekistan (Registered number _____). (Address: 100170, 13 Ziyolilar street, Tashkent city. Tel: (99871) 262-74-58; fax: (99871) 262-34-41).

The dissertation abstract has been sent out on " ____ " _____ 2023

(Protocol of the mailing list № ____ from " ____ " _____ 2023)

Azamat Ziyo

Chairman of the Scientific Council on awarding academic degrees, Doctor of Historical Sciences, Professor

Kh.S. Jumanazarov

Scientific Secretary of the Scientific Council on awarding academic degrees, Doctor of Philosophy (PhD) in Historical Sciences

N.A. Allaeva

Chairman of the Scientific Seminar under Scientific Council on awarding academic degrees, Doctor of Historical Sciences.

Introduction (PhD dissertation abstract)

Relevance and demand for the topic of the dissertation. Along with the generalization of the world community in the economic and cultural spheres, globalization processes have had a significant impact on the interrelationship of nature and society, and the eco-cultural system of our planet. Especially in the last decade, the attitude towards the animal world has undergone drastic changes. As a result, understanding the importance of the animal world, understanding their place in human lifestyle and culture is becoming an urgent problem.

In many scientific research centers of the world, studies are being conducted on the economic, social, educational, philosophical, and spiritual aspects of the history of perceptions of animals. In particular, the social and economic role of animals in relation to animals, the care of animals that balance the mental state, the use of animal services for the disabled, and the healing properties of animals are being studied in Europe. The reflection of images of animals in the human mind, the study of the factors of the formation of rituals related to them remains an urgent scientific problem.

In recent years, special attention has been paid to researches in the field of history in our country. In particular, in ethnology, the research of the values and traditions of the Uzbek people, in particular, the aspects of the imagination of the traditions related to the animal world, is gaining urgent importance. That's why it is important to research the existing perceptions of Uzbeks about animals from the point of view of ethnology. Researches in ethnographic, zoological, sociological, psychological and legal directions aimed at studying, putting into practice and mass promotion of the imagination of the population related to animals on the example of the Uzbek people are of scientific and practical importance. After all, in his speech at the 75th session of the United Nations General Assembly, in one of the proposals, the President of the Republic of Uzbekistan put forward a broad approach to the region in order to preserve the unique fauna of the region⁵⁴.

Decree of the President of the Republic of Uzbekistan dated October 30, 2019 "On approval of the concept of environmental protection of the Republic of Uzbekistan in the period until 2030" on the formation of a careful attitude towards the environment in young people, preservation of nature, air, water and soil pollution, damage to flora and fauna This thesis serves to a certain extent in the implementation of the tasks of organizing environmental actions aimed at preventing In addition, the research is based on the legal regulations and manuals adopted by the "International Animal Protection" organization and the law "On Amendments and Additions to the Criminal and Administrative Responsibility Codes of the Republic of Uzbekistan" adopted in our country in 2019 and other normative - serves in the implementation of the tasks specified in the legal documents.

⁵⁴ Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Бирлашган Миллатлар Ташкилоти Бош Ассамблеяси 75-сессиясида сўзлаган нутқини ўрганиш ва кенг жамоатчилик ўртасида тарғиб қилиш бўйича ўқув қўлланма. – Тошкент: 2021. 213-214-бетлар.

Compliance of the study with priority areas for the development of science and technology of the Republic of Uzbekistan. Research is part of the development of public science and technology. It was carried out in accordance with the direction of “Formation of the system of innovative ideas and the implementation of the plan in the social, legal, economic, cultural, spiritual and spiritual development of the democratic society and the democratic state”.

The degree of knowledge of the problem. Although the topic of views of the Uzbek people regarding the animal world has not been studied within the framework of separate scientific research, some aspects of the issue have been covered to a certain extent in the existing scientific literature. Therefore, they were researched in the dissertation, divided into the following groups: publications related to the period of the Russian Empire, literature of the Soviet period, works published in the years of independence, and foreign studies. In the opening paragraph of the first chapter of the research, this problem is analyzed in a large scale.

Researches on the theoretical and practical aspects of the scientific problem have been carried out mainly since the end of 19th – the beginning of 20th century. These studies are characterized by the fact that they are devoted to various aspects, such as religious ideas, lifestyle and rituals of Uzbeks. In particular, the economy, lifestyle and ritual life of the population M.S. Andreev, E. Peshereva, burial customs with animals V.I. Sprishevsky, the magical significance of animals in animistic imagination L.P. Potapov, theory of totemistic views D.E. Khaytun, the role of cattle breeding in the economic life of Uzbek-Lakai and the world views of the population related to it B.Kh. Karmisheva, ancient religious ideas of the people of Khorezm studied by scientists like G.P. Snesarev⁵⁵.

Some aspects of the scientific problem were also focused on in the researches related to linguistics and linguistics carried out in the years of independence. Such scientific research includes A. Ashirov, S.Kh. Esbergenova, A. Malikov, H. Karomatov, G. Muhammedjanova, H. Saidova, S. Jumaeva, N. Nishonova, A. Tilovov, D. Fayzieva and A. Ismailov's research is a clear example⁵⁶.

⁵⁵ Андреев М.С. По Таджикистану. Краткий отчет о работах этнографической экспедиции в Таджикистане в 1925 году. – Выпуск I. – Ташкент, 1927. – Вып. I. – 49 с.; Пещерева Е. Молочное хозяйство горных таджиков и некоторые связанные с ним обычаи. / Андреев М.С. По Таджикистану. Краткий отчет о работах этнографической экспедиции в Таджикистане в 1925 году. – Ташкент, 1927. – Вып. I. – 42–59 с.; Спришевский В.И. Погребение с конем середины I тысячелетия н.э. обнаруженное около обсерватории Улугбека / Труды Музея истории народов Узбекистана. Т. 1. – Ташкент, 1951. – 33–42 с.; Потапов Л.П. Очерки по истории алтайцев. – Москва–Ленинград, 1953. – 444 с.; Хайтун Д.Е. Тотемизм его сущность и происхождение. – Сталинабад, 1958. – 151 с.; Кармышева Б.Х. Узбеки-локайцы Южного Таджикистана. – Сталинабад: Издательство Академии наук Таджикской ССР, 1954. – 171 с.; Ўша муаллиф: Этнографические очерки узбекского сельского населения. – Москва: Наука, 1969. – 296 с.; Ўша муаллиф: Очерки этнической истории южных районов Таджикистана и Узбекистана. – Москва: Наука, 1972. – 324 с.; Снесарев Г.П. Реликты домусульманских верований и обрядов у узбеков Хорезма. – Москва: Наука, 1969. – 336 с.; Ўша муаллиф: Люди и звери // СЭ. – 1972. – №1. – С. 167–176.

⁵⁶ Маликов А.М. Тюрки в среднеазиатском междуречье в VI–VIII вв. (по археологическим источникам): дисс. ... к.и.н. – Самарканд, 2000. – С. 183.; Есбергенова С.Х. Почитание животных в культовой практике каракалпаков (конец XIX – середина XX вв.): дисс. ... к.и.н. – Нукус, 2001. – С. 154.; Аширов А.А. Ўзбек халқининг қадимий эътиқод ва маросимлари. – Тошкент: Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий кутубхонаси нашриёти, 2007. – 275-бет.; Мухаммеджанова Г.Р. Семантизация существительных в учебном узбекско-русском словаре (на материале номенований животных узбекского языка): дисс. ... к.ф.н. – Ташкент, 1995. – С. 123.; Саидова Ҳ.А. Ўзбек тилида хайвон номларининг шахс тавсифи вазифасида

In foreign studies, several researches have been carried out on perceptions and attitudes toward the animal world. In particular, M.A. Kharitonov, Z.P. Sokolova, L.K. Tekeeva, I. Yu. Vinokurova, K. Willikes, K. Steele, K.S. Vasiltsov, and S.M. Demidov⁵⁷, several conclusions on the scientific problem have been put forward.

Connection of the theme of the dissertation research with the plans of scientific research works. The subject of this dissertation is FA-A1-GO25 PV-2014-0911000555 – “Uzbeks: ethnic history, culture and traditions” (2015-2017) and FA-A1-GO25 – “Modern Uzbeks: historical-ethnological research” of the Institute of History of the Academy of Sciences of Uzbekistan (2015–2017) as part of practical research.

The purpose of the research is to anthropologically reveal the views of the Uzbek people related to the animal world based on the materials of the Fergana Valley.

Research objectives:

analysis of the theoretical and methodological foundations of human imagination related to the animal world;

classification of studies reflecting folk views related to animals and their historiographical analysis;

to study the historical roots of views related to the animal world in the worldview of the Uzbek people;

Analysis of the religious-mythological views and imaginations of Uzbeks living in the Fergana Valley related to animals;

to shed light on the changes in Uzbeks’ attitude towards animals under the influence of urbanization and other modern processes, as well as the criteria for their protection in religious and moral views;

қўлланиши: дисс.... ф.ф.н. – Бухоро, 1995. – 178 бет.; Жумаева С.Ч. Ҳайвонлар ҳақидаги эртақларнинг генетик асослари ва спецификаси: дисс.... ф.ф.н. – Тошкент, 1996 – 26 бет.; Нишонова Н.Р. Ўзбек тилида ҳайвон архисемали лексемалар майдонининг мазмуний таҳлили: дисс.... ф.ф.н. – Тошкент, 2000. – 120 бет.; Тиловов А. Ўзбек халқ дostonларидаги от образи: дисс. ... ф.ф.н. – Тошкент, 2002. – 154 бет.; Файзиева Д.О. Ўзбек фольклориди илон образи: дисс. ... ф.ф.н. – Тошкент, 2004. – 128 бет.; Ismailov A. Totemic foundations of the Uzbek anthroponomy // Motif Akademi Halkbilimi Dergisi. – 2014. – №2. – P. 313–320.

⁵⁷ Харитонов М.А. Образ волка в социокультурной традиции народов Центральной Азии: дисс. ... к.и.к.н. Улан-Удэ, 2000. – С. 186.; Соколова З.П. Культ медведя и медвежий в мировоззрении и культуре народов Сибири // ЭО. – 2002. – №1. – С. 41-62.; Текеева Л.К. Зоолатрия в традиционной культуре карачаевцев и балкарцев: автореф. ... дисс. к.и.н. Нальчик, 2006. – С. 218.; Ўша муаллиф. Культ волка в традиционных представлениях тюркоязычных народов Северного Кавказа // Вестник Пермского университета. – 2012. – Выпуск 3 (20). – С. 37-42.; Ўша муаллиф. Домашние животные в традиционном мировоззрении тюркоязычных народов Северного Кавказа (XIX – начало XX вв.) // Исторические, философские, политические и юридические науки, культурология и искусствоведение. Вопросы теории и практики. – Тамбов: Грамота, 2013. – № 11. – С. 167–170.; Винокурова И.Ю. Животные в традиционном мировоззрении вепсов (опыт реконструкции): автореф. дисс. ... д.и.н. – Петрозаводск, 2007. – С. 44.; Willekes C. From the Steppe to the Stable: Horses and Horsemanship in the Ancient World: diss. ... PhD. from anthropology University of Calgary. – Alberta, 2013. – 366 p.; Stilt K. Animal Welfare in Islamic Law. – Chicago: Northwestern University of Chicago, 2015. – 48 p.; Васильцов К.С. Образ горного козла (нахчира) в мифологии и религиозных представлениях горцев Западного Памира. // Электронная библиотека Музея антропологии и этнографии им. Петра Великого http://www.kunstkamera.ru/lib/rubrikator/03/03_03/978-5-88431-271-5/ © МАЭ РАН. – С. 152-169.; Демидов С.М. Растения и животные в легендах и верованиях туркмен / Серия «Этнография туркмен». – Москва: Старый сад, 2020. Вып. 1. – 122–123 с.

to analyze the role and importance of animals in family ceremonies and traditions of the Uzbek people;

to reveal the role and importance of animals and symbols related to them in the social, economic and cultural life of Uzbeks;

research of animal therapy methods in the system of traditional worldviews of the Uzbek people.

The object of research is the lifestyle and culture of Fergana Valley Uzbeks related to the animal world, as well as the worldview.

The subject of the research is to study the role and importance of worldviews, traditions, and customs related to the animal world in the life of the Uzbek people.

Research methods. Anthropological research methods such as personal observation, interview, systematic and problem approach, comparative analysis, and historical consistency were used in the dissertation.

Scientific novelty of the research consists of:

It has been proven that the religious, mythological, and economic ideas of the Uzbek people related to animals developed organically with ecological knowledge aimed at protecting nature;

It is scientifically based that in Fergana Valley Uzbeks' way of life, domestic animals are a source of seasonal funds, symbolic protection, the sacrificial object in ceremonies, and animal therapy in folk medicine;

It has been proved that Uzbeks' methods of animal care are undergoing changes in the process of globalization - the use of digital technologies and modern tools, as well as the mixing of species, economic, social, and religious factors;

It has been proven that the national crafts of the Uzbek people in pottery, knife making, satin weaving, coppersmithing, and saddle making have the protective properties of animals, and belief in the power of magic has gained special importance in the creation of various practical forms of decoration and has been preserved in the form of ornaments, shapes, and parts.

Practical results of the study consists of:

The historical and cultural factors of the formation of the attitude of the Uzbek people towards animals were classified. It is proved that these ideas form a complex of bioethical views of the Uzbek people aimed at protecting nature.

The scientific conclusions obtained in the study are based on research in the fields of modern science (history, ethnology, anthropology, cultural studies). In particular, a map of animals as state symbols from a territorial point of view was developed and put into scientific circulation.

The reliability of the research results is based on the purposeful use of various approaches and methods recognized in the science of history in the dissertation, the effective use of the research results of historical literature and other social sciences, the correct interpretation of decisions and laws on measures for the development and preservation of national values and traditions, as well as the results of the research is explained by the fact that it has been put into practice.

Scientific and practical significance of the research results. The scientific significance of the results of the dissertation is explained by the wide

popularization of the ethnographic knowledge of the Uzbek people about the animal world and the development of ethnoecological research.

The practical importance of the research results is explained by the fact that they can be used in popularizing knowledge about the nature conservation system in the region, preparing scientific and popular publications about the animal world, and promoting ethnoecological skills in mass media.

Implementation of the research results. Based on scientific conclusions and proposals developed on the topic:

Mythological, religious, and moral views of the animal world in the preparation of the script of the program “Kamalakdek serjilo” (Rainbow Serjilo) in cooperation with the TV channel “Around the World” of the National Television and Radio Company of Uzbekistan (“Around the World” TV channel DUK reference No. 08.14.109 dated March 12, 2017) scientific conclusions were used. This information serves as a basis for introducing the knowledge to the general public about the factors of the creation of Uzbeks’ imaginations related to the animal world, and the changes in different historical stages.

In the preparation of the practical project “Modern ethnoecological culture of the Uzbeks” at the Institute of History of the Academy of Sciences of the Republic of Uzbekistan, research was used on the spiritual and educational foundations of a positive attitude to animals, the reflection of the image of animals in the imagination of the population, their expression in folk art, especially handicrafts (2021 of the Academy of Sciences of the Republic of Uzbekistan Reference No. 3/1255-2433 dated September 6). As a result, it serves as an important resource for the correct understanding, interpretation, and proper promotion of the skills of the ethnoecological cultural system of the Uzbeks’ attitude towards animals. In particular, it serves as a reserve of information in the correct interpretation of the importance of animals in the chain of nature.

Approbation of the research results. The results of this research were presented at 11 scientific conferences and seminars, including 4 international conferences and 7 republic-wide conferences were approved.

Publication of research results. A total of 14 scientific works were published on the topic of the dissertation. Of these, 5 articles (3 republican and 2 foreign journals) were published in scientific publications recommended to publish the main results of doctoral dissertations by the Higher Attestation Commission of the Republic of Uzbekistan.

The structure and scope of the dissertation. The dissertation consists of an introduction, three chapters, a conclusion, a list of sources and references, and appendices. The research portion of the dissertation consists of 146 pages.

MAIN CONTENT OF THE THESIS.

In the introductory part, the relevance and necessity of the research topic are based, the level of study of the problem, goals and objectives, research object, subject, scientific novelty of the research, scientific and practical significance,

reliability of the research results, approval, introduction of the results, publication, and structural structure are described.

The first chapter of the dissertation, entitled **“Theoretical-methodological foundations of views on the animal world and historiography of the problem”**, highlights the research schools, research methods, their scientific analysis, description, uniqueness, achievements, and shortcomings.

In the first paragraph of this chapter, entitled **“Theoretical-methodological foundations and historiography of the problem”**, the ideas related to the animal world are highlighted in the research of the late 19th and early 20th centuries; the structure of the initial research on the scientific problem, their theoretical views, their practical importance, methodological achievements, and human lifestyle. The lighting of the animal's home is analyzed.

In the middle of the 19th century, the representatives of the school of evolution attached great importance to the study of human views related to nature. In particular, the first scientific research on the animal world was carried out by the Scottish scientist John McLennan⁵⁸. Therefore, he is recognized as the founder of the theory of “totemism” in science⁵⁹. Moreover, in his view, this scientist interpreted totemism as the basis of ancient religions.

By the beginning of the 20th century, religious views related to the animal world began to be studied more widely based on different approaches. New ideas and approaches disproved the rigid views associated with the totem animal in early studies. In particular, one of the scientists who put forward such ideas was V. Hopkins, who, while commenting on the sacredness of the eagle by a group of the Bantu, noted that the eagle was not a totem for the tribe⁶⁰. Also, at the end of the 19th century, D. Banzarov, in the process of researching shamanic belief in Mongols, cited a number of narratives of Turkic peoples related to animals⁶¹.

The critical analysis of religious views towards animals and the strengthening of their theoretical foundations have become one of the urgent problems. Such scientific work was carried out only 30 years after the initial research. For example, Edward Taylor, a representative of the American school of evolution, criticized the primitive view of animals. He expressed his views by publishing his first theoretical conclusions on totemism, which included a ten-page report on animal beliefs⁶². In this article, the scholars James Fraser and Jevons draw conclusions from their material on religious anthropology⁶³. John McLennan's interest in the religious view of animals is explained by another work of the author, “Primitive Marriage”⁶⁴.

⁵⁸ McLennan J.F. The Worship of Animals and Plants // *Fortnightly Review*. 1869. №4 – P. 407–427.

⁵⁹ Леви-Строс К. Тотемизм сегодня. Неприрученная мысль / Пер. с фран. А.Б. Островского. – Москва: Академический Проект, 2008. – 37 с.

⁶⁰ Hopkins W. *The History of Religions*. – New York: THE MACMILLAN COMPANY, 1918. – 25 p.

⁶¹ Банзаров Д. Черная вера или шаманство у монголовъ и и другія статьи. – Санкт-Петербург: Типографія Императорской Академіи наукъ, 1891. – 83 с.

⁶² Леви-Строс К. *Первобытное мышление...* – 143 с.

⁶³ Tylor E. Remarks on Totemism, with Especial Reference to Some Modern Theories Respecting it // *Journal of the Anthropological Institute of Great Britain and Ireland*. 1899. – Volume 28, Issue ½. – 138 p.

⁶⁴ McLennan J. *Primitive marriage*. – Edinburgh: Adam and Charles Black, 1865. – 326 p.

Salomon Reinach believes that the religious attitude towards animals is the basis of the human worldview. It is embedded in the lifestyle of the population and forms the roots of ritual life, and it has influenced ancient (antique—ancient Greek and Roman in the work) religious ideas⁶⁵.

The first phase of the study of religious ideas related to the animal world took such views. They conducted research with an emphasis on the formation of totemism and its primitive foundations. These studies also serve as a theoretical basis for further scientific research.

Animal imagery in primitive religious views was also explored by the founder of the French school of sociology, Emile Durkheim, who in his book “Elementary Aspects of the Religious Life” considered the animal belief system to be primarily a concept related to consciousness. They are expressions of positive and negative beliefs, and it is suggested that fear lies at the basis of the developed religious view of the animal world⁶⁶. According to Emile Durkheim's views, worldview is the basis of belief, and ritual life, kinship, and marriage relations arose out of this factor.

In the history of the peoples of Turkestan, scientific research on the concepts, rituals and lifestyle of the people related to animals has been carried out since the beginning of the 20th century. The main goal of this scientific research was to discover the roots of ancient beliefs in ethnic history and religious views, mythology, population occupations, lifestyles, and rituals. Nevertheless, the relationship with animals attracted their attention, and this aspect was also highlighted in the research.

M.S. Andreev and E. Peshereva analyzed the dairy farming and related rituals of the inhabitants of the mountainous region and provided information about the use of livestock and the rituals performed by women related to cattle⁶⁷. These studies confirmed that animals play a major role in the lifestyle of Turkestan peoples, and this aspect is clearly visible in their ritual life.

By the middle of the 20th century, a new approach to this scientific problem began and was fruitful in terms of practical importance compared to previous research. In these studies, emphasis was placed on ancient religious concepts, traditional worldviews, and rituals related to animals.

One of these aspects is burial with an animal, and in the case of a grave with a horse, V.I. Spryshevsky published an article. In it, a tomb belonging to the Iron Age found near the Mirzo Ulugbek observatory was opened and studied⁶⁸. According to him, it was demonstrated that animals played a significant role in religious people's imaginations. This scientific article aroused great interest in the general public, and the study of animal imagination became a topical issue.

⁶⁵ Reinach S. *Cults, Myths and Religion*. – London: David Nutt, 1912. – 8 p.

⁶⁶ Durkheim E. *The Elementary Forms of the Religious Life*. – New York: The Free Press, 1965. – 337–338 pages.

⁶⁷ Андреев М.С. По Таджикистану. Краткий отчет о работах этнографической экспедиции в Таджикистане в 1925 году. – Ташкент, 1927. – Вып. I. – 29 с.; Пешерева Е. Молочное хозяйство горных таджиков и некоторые связанные с ним обычаи. / Андреев М.С. По Таджикистану. Краткий отчет о работах этнографической экспедиции в Таджикистане в 1925 году. – Ташкент, 1927. – Вып. I. – 42–59 с.

⁶⁸ Спришевский В.И. Погребение с конем середины I тысячелетия н.э. обнаруженное около обсерватории Улугбека // Труды Музея истории народов Узбекистана. Т. 1. – Ташкент, – 1951. 33-42-с.

L.P. Potapov, was a great scientist who conducted studies on shamanism, explains the reasons for the widespread use of horses and sheep in funeral rites among the Turkic peoples and also mentions that the custom of drawing images of animals with the help of various metals acquired magical significance⁶⁹.

During this period, beliefs related to animals were studied along with field ethnographic research on scientific problems. X. Karmisheva highlighted the role of cattle breeding in the economic life of Uzbek-Lakais and related beliefs. In the process of research, the scientist provides interesting information about the attitude of the lackeys towards horses: naming them according to their colors, specific characteristics of horses, methods of treating them for various diseases, and trust in horses⁷⁰.

Also, the author deeply analyzes the animal husbandry traditions, folk knowledge, and thematic ceremonies of the inhabitants of Uzbek villages. In particular, he gives extensive information about the population's cximagination related to the cult of the wolf, and emphasizes that Borytosh and other names can still be found. He also expresses his views on the use of the name “Wolf” to protect the child from calamity⁷¹.

G.P. Snesev presented to the general public a lot of materials about the animal world of Khorezm residents. He made a deep scientific analysis of the use of animals in performing rituals, which was emphasized in the work. It critically sheds light on the historical roots of attitudes towards domestic animals, especially among the inhabitants of Khorezm. In its place, it should also be noted that this ethnographer came to the scientific conclusion that sacred animals are preserved in the worldview of the Uzbek people through further observations. In particular, he notes, as an example, that the wolf is an animal of special importance among the people.

The scientific research carried out during the Soviet period mainly tried to find the roots of ancient religious views, to define them, to illuminate them, and to analyze their influence on the Islamic religion. However, only a few studies have been conducted on this scientific problem. In addition, there was no objective assessment of the religious views of the local population. In particular, the reasons for the attitude of the population towards animals have not been fully analyzed. Perhaps only some aspects are the focus of the research and can be described descriptively. As an example, G.P. Snesev's studies can be cited. Because this scientist mainly emphasized the traces of ancient religious customs in the way of life of the Uzbek people and wrongly evaluated the treatment of animals in sacred shrines as an influence of these views on the Islamic religion.

The second paragraph of the first chapter, entitled “Modern scientific views related to the animal world”, evaluates the views put forward by various directions and schools based on the analysis of the animal world in modern scientific

⁶⁹ Потопов Л.П. Очерки по истории алтайцев. – Москва–Ленинград, 1953. – 70 с.

⁷⁰ Кармышева Б.Х. Узбеки-локайцы Южного Таджикистана.... – 80–114 с.

⁷¹ Кармышева Б.Х. Этнографические очерки узбекского сельского населения.... – 214 с.

research. In particular, in a number of studies by Uzbek ethnologists and linguists, folk perceptions related to the animal world have been analysed⁷².

In the direction of animal world and religion in modern society, V.N. Toporov Z.P. Sokolova, Henny Ilomaki, Ivan Strensky, I.Yu. Kotin, E.S. Sobolev, Robert Jones, Jamie L. DeLeove, Luke W. Galen, Cassandra Ebersold, Victoria Stanton, I.Yu. Vinokurova, S.N. Volkov, S.E. Cousin, William Chittick, A. Dudin, D. Grumett, Andrew Benjamin, James Morris, L.K. Tekeeva, Madalina Strechy, Paul Mukuluki, Christina Mbabazi Mpyangu, Kristen Stildt. Myat Min, Cho Cho Zaw, Diana Bowes, Sharon Mears, K. S. The published works of foreign researchers such as Vasiltsov have been widely analyzed⁷³.

⁷² Маликов А.М. Тюрки в среднеазиатском междуречье в VI-VIII вв. (по археологическим источникам): дисс. ... к.и.н. Самарканд, 2000. – С. 183.; Есбергенова С.Х. Почитание животных в культовой практике каракалпаков (конец XIX – середина XX вв): дисс. ... к.и.н. – Нукус, 2001. – С. 154.; Аширов А.А. Ўзбек халқининг қадимий этикод ва маросимлари. – Тошкент: Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий кутубхонаси нашриёти, 2007. – 275-бет.; Мухаммеджанова Г.Р. Семантизация существительных в учебном узбекско-русском словаре (на материале номенований животных узбекского языка): дисс. ... к.ф.н. – Ташкент, 1995. – С. 123.; Саидова Ҳ.А. Ўзбек тилида ҳайвон номларининг шахс тавсифи вазифасида қўлланиши: дисс. ... к.ф.н. – Бухоро, 1995. – 178 бет.; Жумаева С.Ч. Ҳайвонлар ҳақидаги эртақларнинг генетик асослари ва спецификаси: дисс. ... ф.ф.н. – Тошкент, 1996 – 26 бет.; Нишонова Н.Р. Ўзбек тилида ҳайвон архисхемали лексемалар майдонининг мазмуний таҳлили: дисс. ... ф.ф.н. – Тошкент, 2000. – 120 бет.; Тилолов А. Ўзбек халқ дostonларидаги от образи: дисс. ... ф.ф.н. Тошкент, 2002. – 154 с.; Файзиёва Д.О. Ўзбек фольклоридида илон образи: дисс. ... ф.ф.н. – Тошкент, 2004. – 128 бет.; Ismailov A. Totemic foundations of the Uzbek anthroponomy // Motif Akademi Halkbilimi Dergisi. – 2014. – №2. 313–320 pages.

⁷³ Топоров В.Н. Космогонические мифы / Мифы народов мира. Энциклопедия. – Москва, 1980. Т. 2. – 6–9 с.; Соколова З.П. Культ медведя и медвежий в мировоззрении и культуре народов Сибири // ЭО. – 2002. – №1. – С. 41-62.; Ilomaki H. Animals in People's Mind and in the Language of Folklore. // <http://www.folklore.ee/folklore/vol21/animals.pdf>. (13.10.2017.); Strenski I. Theology and the first theory of sacrifice. – Leiden, Boston: Brill, 2003. – 248 p.; Котин И.Ю., Соболева Е.С. Рогатые зайцы и другие фантастические животные в Южной Германии / Бестиарий III. Зооморфизмы в традиционном универсуме. – Санкт-Петербург.: Кунскамера, 2004. – 186–189 с.; Jones R.A. The secret of the totem. Religion and society from McLennan to Freud. – New York: Columbia University Press, 2005. – 348 p.

⁷³ DeLeeuw J.L., and others. Support for Animal Rights as a Function of Belief in Evolution, Religious Fundamentalism, and Religious Denomination. Society and Animals // Koninklijke: Brill NV. – Leiden, 2007. – P. 353–363.; Винокурова И.Ю. Животные в традиционном мировоззрении вепсов (опыт реконструкции): автореф. дисс. ... д.и.н. Петрозаводск, 2007. – С. 44.; Волков С.Н., Кузина С.Е. Тотемизм как форма эзотерических верований и способ существования // Социологические исследования. – 2009. – №9. – С. 103–106.; Chittick W.C. The Wisdom of Animals // Journal of the Muhyiddin Ibn' Arabi Society, – Volume 46. –2009. – P. 27–37.; Дудин А. Височные подвески – «бараньи рога» и некоторые вопросы мировоззрения ранних кочевников. // Актуальные проблемы. – 2009. – Вып. 12. – С. 8–15.; Grumett, D. Christian Attitudes to Animals // www.animalsentience.com (12.04.2018) – P. 1–5.; Benjamin A. Of Jews and Animals. – Edinburg University Press, 2010. – 196 p.; Morris J. Investigating animal burials. Ritual, mundane and beyond. – BAR British Series 535, 2011. – 238 p.; Текеева Л.К. Зоолатрия в традиционной культуре каракалпаков и балкарцев: автореф. ... дисс. к.и.н. – Нальчик, 2006. – С. 218.; Ўша муаллиф. Культ волка в традиционных представлениях тюркоязычных народов Северного Кавказа // Вестник Пермского университета. – 2012. – Выпуск 3 (20). – С. 37-42.; Ўша муаллиф. Домашние животные в традиционном мировоззрении тюркоязычных народов северного кавказа (XIX – начало XX вв.) / Исторические, философские, политические и юридические науки, культурология и искусствоведение. Вопросы теории и практики. – Тамбов: Грамота, 2013. – № 11. – С. 167–170.; Mădălina S. “The Myth/Symbol of the Wolf in Sparta, Dacia and Rome” în Coordonatori: Ana-Cristina Halichias, Theodor Georgescu, Sapientia et scientia. In honorem Luciae Wald, București, Editura Universității din București, 2014. – P. 292–299.; Bukuluki P., Mpyangu Ch.M. The African Conception of Sacrifice and its Relationship with Child Sacrifice // International Letters of Social and Humanistic Sciences. – 2014. – №30. – P. 12–24.; Stilt K. Animal Welfare in Islamic Law. – Chicago: Northwestern University of Chicago, 2015. – 48 p.; Min M., Zaw Ch.Ch. Animal care: An islamic perspective with particular reference to unwanted pets – stray dogs and cats // International Journal of Business, Economics and Law. – 2016. – Vol. 9. – Issue 5. – P. 153–165.; Boze D. Creating history by re-creating the Minoan Snake Goddess // Journal of Art Historiography. – 2016. – №15. – P. 1–31.; Merz Sh. “Crocodiles are the Souls of the Community” An Analysis of Human-Animal Relations in Northwestern Benin and its Ontological Implications: PhD. from Anthropology. Universty of Exeter, 2018. – P. 346.; Васильцов К.С. Образ горного козла (нахчира) в мифологии и религиозных представлениях горцев

Tim Ingold, T. N. Dmitrieva, Linda Kelof, David Washburn, Kay Anderson, Allen McConnell, Christina Brown, Tonya Shoda, Laura Staton, Martin Collin, Melinda Zider, Laura Ogden, Billy Hall, Kimiko Tamita, Monica Liebel, Harold Herzog, Mary Jalongo, Lindsay Hamilton, The conclusions of Nick Taylor, Bingtao Su, and other researchers can be included in the scientific achievements and the importance of these conclusions in the scientific study of modern society can be seen⁷⁴.

In conclusion, it should be noted that the latest research being carried out today requires a new scope and an interdisciplinary approach. In them, the world of animals is being reassessed due to the traditional conservative views of the world religions, the development of science and technology, and the intersection of biological, psychological, genetic, and other modern scientific directions. In some studies, the possibility of researching and transplanting the organs of animals with similar genetic characteristics to humans is of urgent importance, while a group of scientists are studying human-animal relations in the context of socio-economic processes.

The second chapter of the dissertation, entitled **“Reflection of the animal cult in the worldview system of the Uzbek people and views in family ceremonies”**, analyzes the history and mythology of worldviews related to animals and the importance of various animals in the ritual life of the Uzbek people.

The first paragraph of the second chapter, entitled **“History and Mythology of Imaginations Related to the Animal World”**, reveals the representation of animals in the worldview of the Uzbek people, their significance as symbols, and their interpretation in myths about the creation of the universe and man. Also in this chapter, attention is paid to the recording of worldviews and rituals related to the animal in archaeological, sphragistic, numismatic, and written sources. In addition, this paragraph recognizes the process of taming animals and the formation of a unique culture related to the animal world of the region.

It is known from history that, according to ancient religious ideas and mythological views, animals were glorified with qualities such as images of gods

Западного Памира // Электронная библиотека Музея антропологии и этнографии им. Петра Великого. http://www.kunstkamera.ru/lib/rubrikator/03/03_03/978-5-88431-271-5/ © МАЭ РАН. – С. 152-169.

⁷⁴ Ingold T. Companion Encyclopedia of Anthropology. London and New York: Routledge, 2003. – 127 p.; Ўша муаллиф. What is an animal? London and New York: Routledge, 2003. – 191 p.; Дмитриева Т.Н. Проблема тотемизма в историографическом аспекте. // Электронная библиотека Музея антропологии и этнографии им. Петра Великого. <http://www.kunstkamera.ru/lib/rubrikator/02/978-5-88431-275-3/> © МАЭ РАН. – С. 263–283.; Kalof L. Looking at Animals in Human History. London: Reaktion Books, 2007. – 222 p.; Anderson K. The Beast Within: “Race, Humanity, and Animality”, Environment and Planning // Society and Space. – 2000. – №18. – P. 301–320.; McConnell and others. Friends With Benefits: On the Positive Consequences of Pet Ownership // Journal of Personality and Social Psychology. – 2011. – No. 6. – P. 1239–1252.; Zeder M.A. The domestication of animals. // Journal of anthropological research. – 2012. – Volume 68. – №2. – P. 161–190.; Ogden L.A. Hall B. and Tanita K. Animals, Plants, People, and Things. A Review of Multispecies Ethnography // Environment and Society: Advances in Research. – 2013. – №4. – P. 5–24.; Libell M. Seeing Animals. Anthropomorphism Between Fact and Function. // Exploring the Animal Turn. Pufendorfinstitutet, MediaTryck, Lund. – 2014. – P. 141–153.; Herzog H. Biology, culture, and the origins of pet-keeping. Animal Behavior and Cognition. 2014. – №1(3). – P. 296–308.; Jalongo R.M. An Attachment Perspective on the Child-Dog Bond: Interdisciplinary and International Research Findings. // Early Childhood Educ J. New York: Springer Science+Business Media. – 2015. – P. 395-405.; Hamilton L., Taylor N. Ethnography after humanism. Power, Politics and Method in Multi-Species Research. Palgrave Macmillan. 2017. – 205 p.; Su B. Human-Animal Relationships: A Cross-Cultural Comparison of Human Attitudes towards Animals: dis. ... (DSc) from Anthropology. – Maastricht, 2018. – 243 p.

on earth, intermediaries between humans and gods, patrons, guardians-talismans, and ancestors. Domestication of the animal caused the development of religious-mythological ideas about it and its becoming a part of ritual life. In addition, as a result of training animals, it was also used for transportation purposes. For the first time, the animals began to join the cart, as preserved in the rock paintings found in the Fergana Valley⁷⁵. In particular, in the graves of the Vorukh monument located in the valley, animal bones were buried in a state of cremation⁷⁶. Burials in this case were performed in various ways with the participation of animals, and it is evidence that they performed a certain task.

And this activity had a significant impact on the burial rites. It is also customary to bury horses in the north of Uzbekistan and sheep and goats in other regions. In particular, horses were buried along with the deceased in the funeral ceremonies of the people who were engaged in horse breeding in the vast steppe regions. Archaeologists say that in the 7th and 6th centuries BC, harvesting was developed⁷⁷ in the region, and this activity had a significant impact on the burial rites.

Since ancient times, religious worldviews have played an important role in determining the attitude towards animals. In particular, in Zoroastrianism, the attributes of gods and goddesses are expressed in the form of various animals. Also, in the Zoroastrian imagination, there are also divine birds, which are among the gods and goddesses. These were the Semurg and Humo birds. In addition, there are also animals with positive and negative personalities, such as Senmurv, Apaosha, Barvi, Zahhok, and Dragon⁷⁸.

In the Turkish khanate, there were specific beliefs about totem animals. In particular, the Turks associated their origin with the prince and the she-wolf. That is why the concepts of "Turkish khan" and "wolf" were considered synonymous. For example, the golden head of a wolf is on the flag of the Turkish khanate⁷⁹. In ancient Turkish legends, this monster was called Blue Wolf, White Wolf, or Red Wolf, according to its color. It is mentioned in Turkish mythology under the names of Bori, Borta, Borju, Ossano, Sino, Jina, Jinu, Yashqar, Kashqir, and Worm⁸⁰. Also, the Turkic terms "asha" and "ashin" mean wolf⁸¹.

Images of animals have also served as state symbols since ancient times. Because, on a number of seals and stamps, there is a picture of a totem animal or

⁷⁵ Новоженев В.А. Чудо коммуникации и древнейший колесный транспорт Евразии. Под редакцией Елены Ефимовны Кузьминой. – Москва: Таус, 2012. – 170 с.

⁷⁶ Литвинский Б.А. Курганы и курумы Западной Ферганы. – Москва: Наука, 1972. – 19 с.

⁷⁷ Сагдуллаев А.С. Бактрийская легенда. – Ташкент: Узбекистан, 1990. – 63 с.

⁷⁸ Снесарев. Г.П. Хорезмские легенды как источник по истории религиозных культов Средней Азии. – Москва: Наука, 1983. – 155 с.; Тревер К.В. Сэнмурв-Паскудж, собака-птица. – Ленинград: Государственный Эрмитаж, 1937. – 9 с.; Авеста русских переводах (1861–1996) / Составления, общая редакция, примеч., справ. разд. И.В. Рака. – Санкт-Петербург: Нева, 1997. – 14 с.; Авесто: Яшт китоби / М. Исҳоқов таржимаси. – Тошкент: Шарқ, 2001. – 18-42-бетлар.

⁷⁸ Авеста русских переводах (1861–1996) / Составления, общая редакция, примеч., справ. разд. И.В. Рака. – Санкт-Петербург: Нева, 1997. – 14 с.

⁷⁹ Гумилев Л.Н. Қадимги турклар. – Тошкент: Фан, 2007. – 28-бет.

⁸⁰ Аширов А.А. Ўзбек халқининг қадимий эътиқод ва маросимлари... – 15-бет.

⁸¹ Йўлдошев М., Йўлдошева С. Қадимий манбаларда умумтуркий сўзлар // *Moziydan sado*. – 2010. – №1 (45). – Б. 18.

an animal that defines a social class. In particular, it was found that the first seals found in Uzbekistan depicted dragons, falcons, snakes, horses, huma, and deer⁸².

Mahmud Kashgari noted that there were more than 20 stamps of the Turks. In particular, the “mountain goat” was considered a symbol of the Ashina clan⁸³. According to Yu. Zuev, the ashina stamp in Chinese sources was in the form of a crow⁸⁴. Mongolia, Tuva, Altai, Kazakhstan, East Turkestan, and Ferghana Valley can also be included among the regions where the mountain goat is depicted as a stamp⁸⁵.

As a result of the annexation of a part of India to the Kushan state, a number of images of animals appeared on coins. These include images of an elephant, a zebu bull, and a leopard⁸⁶. In some regions, this tradition continued until the Arab conquest. One of them is Ustrushona, where the religious view of the elephant has been preserved for a long time⁸⁷.

As a conclusion, it can be noted that the history of perceptions of animals in the Uzbek people's system of worldviews shows ethnic, political, socio-economic, and cultural characteristics. These aspects have been preserved and refined in the tangible and intangible culture of the ancestors of the Uzbek people.

It is possible to see that the elements of the imagination, which are the products of the ethno-ecological skills of the Turan people, have become state symbols or symbols of a certain ethnic community. In particular, if the wolf became a state symbol during the Turkic khanate, then every region would have such local symbols. Such symbols of the state are further strengthened in the minds of the local population by various myths and legends. The Humo bird, which is considered the main symbol of our country, is important because it embodies the ancient worldview of our ancestors and a rich history of several thousand years.

As a result of the processes of historical development and changes in religious worldviews, the boundaries of the attitude towards the animal world have also appeared differently. As a result, some animals with religious significance, which have been revered since ancient times, began to acquire negative significance. For example, animals such as dogs, snakes, pigs, and owls gradually began to embody a negative meaning. Over the centuries, such views have changed under the influence of Islam and have been preserved in some forms of imagination.

The second paragraph of this chapter, entitled **“Ethnolocal Features of Views Related to Animals”**, analyzes the ethnolocal specificity of worldviews related to animals.

It is known that in the system of worldviews of the Uzbek people, ideas related to the animal world have their ancient roots. They are embodied in the

⁸² Ботиров И. Илк давлатчилик муҳрлари // *Moziydan sado*. – 2013. – №4 (60). – Б. 2.

⁸³ Махмуд Қошғарий. *Девону луғотит турк*. I том. – Тошкент: Фан, 1960. 89–91-бетлар.

⁸⁴ Тамги доисламской Центральной Азии. – Самарқанд: МИЦАИ, 2019. – 353 с.

⁸⁵ Бабаяров Г., Кубатин А. К вопросу о генезисе тамг на монетах Западно-Тюркского каганата / *Материалы международной научной конференции «Археология Казахстана в эпоху независимости: итоги, перспективы»*, посвященной 20-летию Независимости Республики Казахстан и 20-летию Института археологии им. А.Х. Маргулана 12–15 декабря 2011 г. – Алматы, 2011. Том II. – 296 с.

⁸⁶ Ртвеладзе Э. *Древние монеты Средней Азии*. – Ташкент, 1987. – 27–31 с.

⁸⁷ Gritsina A.A., Mamadjanova S.D., Mukimov R.S. *Archeology history and architecture of medieval Ustrushana*. – Samarkand: ICAS, 2014. – 12 p.

people's minds with such qualities as patrons, protectors, bringers of blessings, rewarders for good deeds, punishers for sins, companions of people and saints, healers, and warners of danger.

In the mountainous regions of the Fergana valley, views related to the mountain goat have been preserved. The mountain goat is still called "buzruk" among the population. Such an attitude towards the mountain goat may be the influence of views related to the deer formed by the Turks in the early Middle Ages. Because the locals call the deer "taka".

The idea that animals are considered human protectors or that they bring good luck is well preserved among the Uzbek people. In particular, in the Fergana Valley, animals are believed to have the power to protect people from misfortune. Such creatures include domestic and wild animals.

Many animals, including the wolf, horse, sheep, cattle, goat, snake, frog, and many others, were thought to bring good luck and protection. In addition, some parts of animals made as talismans or equipment related to them were prepared for the protection of animals. For example, representatives of the people believe that whoever sees a wolf on his way in the early morning will have a lucky day. According to the imagination of the people of Khorezm, when a person goes out on the street with something to do, he has to go to the market and stroke the sheep's head. If he does so, it is believed that his affairs that day will be resolved in a good way⁸⁸.

As a conclusion, it can be noted that the attitude towards wild animals has undergone a transformation in the lives of the residents of the Fergana Valley, and it is hardly noticeable in the way of life of the people. Myths, legends, stories, proverbs, and other examples of folklore contain traces of beliefs about animals and beliefs related to them.

The third paragraph of the second chapter, entitled "**Beliefs related to animals in family rituals**", reveals the role of animals in the family rituals of the Uzbek people, the rituals dedicated to them, and the customs of using animals in these processes.

It is known that animals play an important role in the family ceremonies of the Uzbek people. From the birth of a child to the last rites of burial, it is possible to see a complex of customs that reflect the relationship between man and the animal world. Because since ancient times, the importance and place of animals in the family ceremonies of the Uzbek people were considered incomparable.

The Uzbek people used parts of animals in their family ceremonies. In particular, wolf skin was used during childbirth to make childbirth easier. Wolf's teeth were hung for women who could not bear children. According to local beliefs, the tooth or skin of a wolf was considered to have magical properties, and it was believed that they would help pregnant women give birth to children. There was a belief that if the wolf skin was washed in water, it would benefit barren women⁸⁹. Eating the meat of animals with wolf teeth was considered beneficial for

⁸⁸ Снесарев Г.П. Реликты домусульманских верований и обрядов у узбеков Хорезма. – Москва: Наука, 1969. – 317 с.

⁸⁹ Field work. Andijan region, Bulakbashi district. Shirmanbulak village. 2018 year.

brides and grooms and childless women⁹⁰. That is why, according to the worldview of the Uzbek people, a special belief system has been formed in relation to the wolf, and such views are widespread among the Turkic peoples.

Not only the parts of the wolf but also the parts of other animals were used in the practices performed for barren women. Examples include domestic and wild animals such as cattle, horses, rams, dogs, and rabbits.

Along with animal parts, its name also has a protective character. Therefore, among the Uzbek people, it is customary to use the names of animals as guardians. In particular, if a child gets sick a lot after birth, it is given the name of a ram, and it is believed that the name of the ram has magical significance⁹¹. Even today, the use of this name in customs related to the birth of a child is found among the residents of the Fergana Valley. The purpose of giving such a name was to ensure that the qualities of this animal would be passed on to the baby as it grew up. Even today, among the Uzbek people, names such as Sherzod, Lochin⁹², and Kochkor are given.

The use of animal parts as amulets has existed in the outlook of all nations since ancient times, and it has been practiced by the Uzbeks as well. Specific norms of their use have been formed and have certain differences from a territorial point of view.

In the valleys, parts of various animals are used as amulets in everyday life. For example, according to the popular opinion among the residents of Buloqboishi district in the Andijan region, such amulets become real protective amulets only after reciting Yasin surah forty times. Otherwise, they believe that it will remain as a piece of the animal⁹³.

Although some rituals of the Uzbek people have a magical significance due to their roots, they cannot be performed without the participation of animals. In them, an idea was formed that the animal would attract various diseases or possible evils. Such views are evident in the rituals associated with the birth of a child.

After the birth of a child, the first shirt worn by Uzbeks is called a “it ko‘ylak (dog shirt)”. This shirt was taken off when the baby was born and given to the dog. They believed that the troubles and diseases that can happen to a child can be transferred to a dog. The dog is believed to magically absorb this disease and misfortune. In addition, a dog’s tooth is hung on a newborn baby as a child-protecting amulet. Wearing a dog shirt is considered a ceremonial custom⁹⁴ practiced mainly among Uzbeks and Tajiks, and such custom also exists among Kyrgyz, Kazakhs, and Karakalpaks.

There was also a custom of wearing some animal parts as amulets during the rituals related to the first clothes performed at the birth of a child or being put on it. Among the Turkic peoples, such practices are common. They used various animal parts, such as wolf teeth, skin, horse hair, and bird feathers. Among them, the use

⁹⁰ Аширов А.А. Ўзбек халқининг қадимий эътиқод ва маросимлари... – 18-бет.

⁹¹ Снесарев Г.П. Реликты домусульманских верований и обрядов у узбеков Хорезма.... – 316 с.

⁹² Бахронова Д.К. Олам манзарасининг миллий-маданий ва лингвокогнитив категориялиниши. – Тошкент: Турон-iqbol, 2021. – 85-бет.

⁹³ Field work. Andijan region, Bulakbashi district. Shirmanbulak village. 2018 year.

⁹⁴ Снесарев Г.П. Реликты домусульманских верований и обрядов у узбеков Хорезма.... – 320 с.

of bird feathers is one of the most ancient forms of belief and is a mixture of primitive religious concepts, ancient religious views, and Islamic ideas.

In the worldview of the majority, a magical ritual performed for the success of a person's work is widespread. For example, according to the imagination of the people of Shirmabulok, the kasidakhan ties the jaw bones of a sheep together and makes a shape of a sheep made of lead in the middle of it. Decorated with verses, after being rested by the qasidakhan, the recipient is required to hang it under the roof of his house. They strongly believe that after performing this action, their work will go on day by day. According to popular opinion, the sheep is a symbol of blessing, and in Islamic imagination, it is strongly believed that it has the ability to bring blessings. Nevertheless, there is also a belief that sheep's bones or sheep-shaped objects bring blessings and good luck.

Magic rituals performed with sheep bones have been performed since ancient times. In particular, the scapula of a sheep is also used for certain purposes. From time immemorial, Turkic peoples have used sheep's shoulder blades for divination purposes or to ward off evil spirits. In the region of Fergana Valley, sheep's shoulder bones are used for other purposes.

In this ceremony, recitations from the Qur'an are written on the sheep's shoulder blade and rested. After reading it with a certain intention, it is given to the person who asks for it. Representatives of the population strongly believe that the intention of the person who received it will come true soon. We observed that this ritual is performed today only for two purposes. They are paid for the positive resolution of family misunderstandings and the repayment of debts by those who have borrowed money⁹⁵.

According to the traditional worldview of the Uzbek people, animals have the ability to protect people and treat them. These include domestic and wild animals, as well as birds and fish. They are widely used in folk medicine for both practical and mystical purposes. The use of animals for such purposes may be a preserved form of rituals associated with this cult.

In short, Uzbeks use animals widely in family ceremonies in almost all seasons and occasions. Due to the extensive cultural contact over the centuries, these rituals were formed in a mixed way, and ancient religious ideas were absorbed into Islamic concepts.

The participation of animals in the family rituals of the Uzbek people became mixed with folk medicine in later times, and as a result, the custom of using them in mystical medicine became widespread. Although they have lost their former ritual character, they have been mixed with Islamic ideas. In addition, the belief in the magical properties of animals has retained its importance in the spiritual healing of the population and is still considered a healing tool today.

The third chapter of the dissertation, entitled "**The role of animals in social life and the economy**", analyzes the stages of development of attitudes towards animals, the importance of animals in social life, the cult of animals in farming and animal husbandry, and the expression of the image of animals in handicrafts.

⁹⁵ Field work. Andijan region, Bulakbashi district. Shirmanbulak, Uchtepa, Nayman and Kulla villages. 2018 year.

The first paragraph of this chapter, entitled “**Stages of development of relations between man and animal**”, reveals the role and importance of animals in the social life of the local population. The norms established by our ancient ancestors are based on certain ideas and views. Current attitudes among the population lead to the desire to care for pets and other animals with an understanding of their place in nature.

Since ancient times, humans have been treating animals based on animalism. That is, the animal world is separated from the plant world, and based on these skills, living beings are differentiated and establish certain relationships with it⁹⁶. As a result, the animal world is classified as a separate unit in nature for man.

The animal world is also divided by man into certain groups, and through this classification, attitudes towards them are formed. When dividing them into groups, various factors such as the place of the animal in the human lifestyle, character, and appearance are important. Naturally, their place in society is formed according to the requirements of this selection. One such sorting criterion is evident in anthropomorphic views. Anthropozoomorphism has long served as a theoretical basis for the attitude of man to the animal world. According to him, some of the animals in nature have behavioral signs characteristic of humans. In addition, animals are also compared to the fact that they can have relationships, build families, and fight for their lives like humans⁹⁷. It can be considered as a process that has its own opposite symptoms. According to him, man seeks humanity from animals and animality from man

It is known that man has established a whole economic network by training animals, and their care is widespread. One such sector is cattle breeding, which is important in the socio-economic life of the population.

The role and importance of animals in social life shows two different dynamics in rural and urban areas. For rural people, their maintenance is important as a certain activity, and for urban residents, it is characteristic that it is considered a pastime and of interest.

The second paragraph of the third chapter, entitled “**Animal Cult in Farming and Animal Husbandry**”, reveals the impact of animal cult on the daily life activities of the population. Fergana Valley residents have been engaged in farming, cattle breeding, hunting, handicrafts, and other economic activities since ancient times. Most of the people’s economies and traditional activities were formed in relation to animals. Naturally, these aspects had an important place in the daily lifestyle and ritual life of the local population.

Since ancient times, the annual calendar of the Turkic peoples has been based on animals, which includes the years of the mouse, cow, tiger, rabbit, fish, snake, horse, sheep, monkey, chicken, dog, and pig. These many years also performed the function of expressing natural phenomena. For example, in the imagination of the population, the years of the mouse, tiger, fish, horse, and dog were considered a difficult period, and during that time it was necessary to work hard, and it was

⁹⁶ Ingold T. What is an animal? – London and New York: Routledge, 2003. – 1–2 pages.

⁹⁷ Descola Ph. Beyond nature and culture. – Chicago and London: University of Chicago Press, 2013. – 3 p.

compared to a man. The years of the cow, snake, sheep, chicken, and pig were called the year of the woman who comes easily⁹⁸.

During the care of cattle, some rituals were formed, and they are performed even today. Among them, the ceremony related to the birth of a calf stands out.

In the Altiariq district of the Fergana region, the custom of “distributing colostrum” was held after the birth of a cow. The first milk from a cow after giving birth quickly sours and turns into a cheese-like state, and it is boiled with sedana. The next day, the prepared product is distributed to the neighbors. We believe that this custom is based on sharing the cow's first milk with others and announcing the new born calf to the neighbors. Because, intending to increase the wealth of the neighbor, they eat “oguz”. Uzbeks believe that after performing this custom, the livestock will be blessed and the calf will grow up healthy.

As a conclusion, it should be noted that the role and importance of rituals in the daily life of a person is incomparable. Animals have been the main mediators in these rituals for thousands of years. That is why the Uzbek people have a unique view of animals. This aspect is especially evident in rituals related to animal husbandry and agriculture.

The last paragraph of the third chapter, called “**Animal Figures in Crafts**”, contains materials on the representation of animals in the traditions of Uzbek folk crafts. In particular, existing ornaments in handicrafts and their purposes are analyzed.

It is known from history that it has been a tradition in the region since ancient times to use a pattern with an image or shape of an animal. These symbols also have their own meaning as a product of millennial imaginations. Since ancient times, the use of such signs has been widespread in the traditional handicrafts of the Uzbek people. In this way, the unique signs and symbols of each craft sector were formed.

Among zoomorphic images, the image of a bird is the most common ornament in medieval crafts⁹⁹. And in the 10th century, another widespread decoration was winged images of animals. Such animals depicted with wings include images of animals such as dogs, wolves, and deer¹⁰⁰. The discovery of animal images and decorations in Uzbekistan and its neighboring regions shows the uniqueness of the views of the animals in the imagination of our ancestors.

For zoomorphic decorations, the figure or its parts are important. For example, parts such as heads, paws, legs, claws, and horns are widely used in crafts. As a result of syncretization, some patterns have lost their original shape and taken on the appearance of plants. For example, the almond pattern is actually the wing of the Zoroastrian good spirit—the farn—and they are valued as an

⁹⁸ Аширов А.А. Календарные праздники, обычаи и обряды / Узбеки. – Москва: Наука, 2011. – 440 с.

⁹⁹ Абдурахмонов И. IX–XII асрлар санъатида мифологик мавзулар тизими // ЎзДСМИ хабарлари. – 2018. – №3 (7). – 65-бет.

¹⁰⁰ Азбелев П.П. Древние кыргызы. Очерки истории и археологии // <http://kronk.narod.ru/mono/mono.htm>. – 104 с. (13. 07. 2017).

artistic manifestation of myths. Such mixed symbols are a form of representation of the forces of nature and reveal the unique aspects of the animal world.

Various motifs related to the animal world were also widely used in carpet making, satin making, and sozana making. They are patterns such as “gardani shutur”—a camel’s foot in Central Asian and Turkish carpets; “poyi murgh”—a bird or falcon's claw, popular in Central Asia; “piapoki shutur”—a horse, mouse, or sparrow footprint found in the Khojand sozana; and “chicken’s foot” in Vobkent. Birds and animals are depicted in their own way only in Bukhara; as an example of which we can show the “rooster” and “duck” or “excellent duck” patterns made in the village of Shak, Vobkent district¹⁰¹. Symbols and symbols used in Ferghana Valley crafts are formed in a rather mixed way.

The term “duck” has been preserved even in the names of vessels made by potters. In particular, a mugba, that is, a container called duck, used for medicine or may, is just such a device. The feature of this container is that the patient did not have to get up to drink the medicine. This container is very convenient for a sick person to drink liquid medicine and drink oil while lying down. A special feature of this container is that the liquid inside does not spill even if the “cover” is tilted or knocked over. Therefore, this vessel is considered very convenient to use. “Duck” was one of the necessary dishes in the national economy. There were large (mother) and small (chicks) versions of this container*.

So, symbols and symbols related to the shape of animals are still used in the crafts of the Uzbek people and have not lost their importance. In addition, terms related to some equipment or its parts used in handicrafts were closely related to the name of the animal.

The emergence of symbols and signs formed in Uzbek folk crafts is a product of the population’s religious-mythological views, lifestyle, nature, and natural forces. They embody information about the history of the people together with acquiring different content and essences. In particular, images of various birds and animals are still used in textiles today. Some symbols have undergone changes and have become more plant-like or geometric patterns.

In general, the expression of ideas about the animal world in the lifestyle of Uzbeks is clearly visible in farming, animal husbandry and crafts. Because over the centuries, rituals related to domestic animals have been formed during farming and animal husbandry activities. These ceremonies served as the basis for the formation of bioethical concepts in the minds of people aimed at preserving the chain of nature.

In crafts, unique ornaments were created in the form of animals and were important as protective amulets. They represent age-old traditions deeply rooted in the lifestyle of the Uzbek people. Such decorations can be seen in cradle-making, knife-making, pottery, satin-making, instrument-making, saddle-making and in other industries.

¹⁰¹ Sukhareva O.A. Central Asian decorative embroidery. – Tashkent: IICAS, SMI-ASIA, 2011. – 45–90 pages.

CONCLUSION

The Uzbek people have had a system of attitudes toward animals since ancient times. This system has legendary, religious, and ritual roots and is preserved in the imagination of the population to this day. Despite the religious changes that have taken place over the centuries, these ideas have left a mixed impression. In particular, it is reflected in the examples of folk art in the form of legends, narratives, and proverbs.

As a result of imagination related to the animal world, animals are viewed as patrons, ancestors, and protectors. Under the influence of these qualities, the figure of the animal rose to the level of a symbol of a certain region, social group, and even the state. For example, symbols such as Samarkand city – winged bars, Bukhara – camel, and Asaka city – horse were formed, or one of the symbols of the state during the Turkic Khanate was the image of a wolf.

In the view of the modern Uzbek family, the attitude towards the animal is formed primarily within the framework of geographical identity, religious and moral views, training, skills, and rituals related to nature. Animal care, and how to treat them is based on these norms. Today, ideas about animals are changing under the influence of some modern processes. That is why changes are taking place in the care of some animals or their importance in their lifestyle. This process is clearly visible in changes in the composition of domestic animals.

In the activities and practical art of the Uzbek people, there are expressions of confidence, interrelationship, decorations, and forms related to animals, which have not lost their semantic significance. It is also possible to observe that the properties of animals are transferred to equipment and bodies, and that they use them as amulets to protect people from misfortunes, or that there is a belief that there will be ease in performing certain tasks in agriculture.

As a result of the research, the following conclusions were reached:

1. Imaginations related to animals have thousands of years of religious-ethical, mythical, and ritual roots. These aspects are preserved in the examples of folklore, symbology, religious and moral views, and imaginations related to animals.

2. In the ritual life of the Uzbek family, animals have been an important tool and have gained real importance. Rituals from childbirth to funerals were performed through them. In addition, there are some rituals related to magic, which are performed in order to prevent, treat, or eliminate some problems among the population.

3. The representation of the image of animals in folklore has an anthropozoomorphic description, in which animal characteristics are combined or compared with human character. Through this, human behavior is revealed or the life of society is illuminated. Later, this principle entered the literary environment and served as the basis for the creation of such masterpieces as Alisher Navoi's "Lison ut-tayr", Sayido Nasafi's "Hayvonotnoma" or Gulkhani's "Zarbulmasal".

4. A number of changes are taking place in the care and treatment of animals due to the influence of urbanization and the development of digital technology. As a result, it leads to a decrease in the care of some animals. Also, under the influence of the process of urbanization, a number of changes are taking place in the composition of domestic animals. Animals are sorted not according to their importance on the farm, but according to their character, intellect, and personality. In particular, the keeping of fish, birds and other animal species that provide aesthetic pleasure is settling in cities and gradually entering rural areas.

5. In farming and animal husbandry, the preserved expressions of trust in relation to animals have been influencing the performance of various prohibitions and rituals. Animals acquire semantic significance in “shohmoylar” or other rituals performed in agriculture in early spring before plowing. A certain part of the animal or the equipment related to it has become the object of certain prohibitions. In particular, it is forbidden to give away equipment such as cattle or sheep rope, horse saddle, stirrup, and stake, and it is forbidden for a man to eat an animal's tongue and a woman to eat its bone.

6. Images of animals or their parts have been used as good luck charms and talismans for centuries in crafts. These ornaments are found in such crafts as silk-making, knife-making, pottery, instrument-making, and copper-making. In addition to being a protective amulet or bringing good luck, ornaments also mean prosperity, perfection, the interdependence of bodies, and folk philosophical views. In addition, some shapes on the equipment represent a certain animal in its entirety. For example, the leading shape in saddle harness is the shape of a cobra, or the shape of a tool handle in knife-making is common in the form of a bird. Even one type of folding knife is called “janakush”. So, the forms and decorations embody the views of the people regarding the animal world.

Among the conclusions reached as a result of the research, the following **proposals and recommendations** were put forward:

1. Preparation of a special encyclopedia dedicated to the place and importance of animals in the worldview of the Uzbek people, and explaining ethnozoological terms and their explanations in it.

2. Establishment of a special TV channel dedicated to the animal world to promote the preservation of the animal world. Continuous preparation of a series of shows on the TV channel dedicated to the life of animals and their place and importance in the chain of nature.

3. To achieve the recognition of unique animals in the mountain and sub-mountain regions of Uzbekistan as “rational animals” and to introduce a new direction of zoo tourism in the field of tourism in the Republic. Also, creating an electronic platform “Nature and Man” and highlighting the importance of animals in human life.

4. Concepts related to animals in the system of traditional worldviews of the Uzbek people through interdisciplinary approaches in the field of ethnology, zoology, veterinary medicine, linguistics, folklore, philosophy, psychology, law, medicine, ritual science, and other fields, as well as “Ethnoanimalotherapy” publishing a book and translating it into foreign languages.

**НАУЧНЫЙ СОВЕТ DSc. 30.12.2019. Tar.56.01. ПО ПРИСУЖДЕНИЮ
УЧЕНЫХ СТЕПЕНЕЙ ПРИ ИНСТИТУТЕ ИСТОРИИ АКАДЕМИИ
НАУК РЕСПУБЛИКИ УЗБЕКИСТАН**

ИНСТИТУТ ИСТОРИИ

АХРОРБЕК АЪЗАМЖОНОВИЧ АЗИЗОВ

**МИРОВОЗЗРЕНИЯ СВЯЗАННЫЕ С ЖИВОТНЫМ МИРОМ В
УЗБЕКСКОЙ КУЛЬТУРЕ (НА ПРИМЕРЕ ФЕРГАНСКОЙ ДОЛИНЫ)**

07.00.07 – Этнография, этнология и антропология

**АВТОРЕФЕРАТ ДИССЕРТАЦИИ ДОКТОРА ФИЛОСОФИИ
(PhD) ПО ИСТОРИЧЕСКИМ НАУКАМ**

Ташкент, 2023

Тема диссертаций доктора философии (PhD) по историческим наукам зарегистрирована в Высшей Аттестационной комиссии при Кабинете Министров Республики Узбекистан за № В2022.3.PhD/Tar212.

Диссертация выполнена в институт Истории.

Автореферат диссертации на трех языках (узбекский, английский, русский (резюме) размещён на веб-сайте Научного совета (fati.uz) и Информационно-образовательном портале «ZiyoNET» (www.ziynet.uz).

Научный руководитель:

Адхамжон Азимбаевич Аширов
доктор исторических наук, профессор

Официальные оппоненты:

Алишер Худайбердиевич Данияров
доктор исторических наук, профессор
Зиёдулло Сафаралиевич Исоқов
кандидат исторических наук, доцент

Ведущая организация:

Наманганский государственный университет

Защита диссертации состоится «27» январь 2023 года в 14:00 часов на заседании Научного совета DSc.02/30.12.2019.Tar.56.01. по присуждению ученых степеней при Институте истории Академии наук Республики Узбекистан от (Адрес: 100047, г. Ташкент, ул. Яхя Гулямова 70, главный корпус Академии наук, кабинет № 110. Тел.: (99871) 233-54-70; факс: (99871) 233-39-91; e-mail: info@fati.uz. Институт истории АН Республики Узбекистан).

С диссертацией можно ознакомиться в Фундаментальной библиотеке Академии наук Республики Узбекистан (зарегистрирована под № ____) (Адрес: 100170, г. Ташкент, ул. Зиёлилар 13. Тел: (99871) 262-74-58; факс: (99871) 262-34-41).

Автореферат диссертации разослан « ____ » _____ 2023 г.

(реестр протокола рассылки № ____ от « ____ » _____ 2023 г.)

Азамат Зиё
Председатель Научного
совета по присуждению ученых
степеней, доктор исторических
наук, профессор

Х. С. Жуманазаров
Ученый секретарь Научного
совета по присуждению ученых
степеней, доктор философии
историческим наукам, PhD

Н. Аллаева
Председатель Научного
семинара при Научном совете по
присуждению ученых степеней,
доктор исторических наук, старший
научный сотрудник

ВВЕДЕНИЕ (Аннотация диссертации доктора философии (PhD))

Цель исследовательской работы антропологически выявить представления узбекского народа о животном мире на материалах Ферганской долины.

Научно-исследовательские цели:

анализ теоретико-методологических основ воображения человека, связанных с животным миром;

классификация исследований, отражающих народные представления о животных, и их историографический анализ;

изучить исторические корни взглядов, связанных с животным миром, в мировоззрении узбекского народа;

анализ религиозно-мифологических представлений и представлений узбеков, проживающих в Ферганской долине, о животных;

осветить изменения отношения узбеков к животным под влиянием урбанизации и других современных процессов, а также критерии их защиты в религиозно-нравственных воззрениях;

проанализировать роль и значение животных в семейных обрядах и традициях узбекского народа;

раскрыть роль и значение животных и связанных с ними символов в социальной, экономической и культурной жизни узбеков;

исследование методов анималотерапии в системе традиционных мировоззрений узбекского народа.

Объектом исследования является образ жизни и культура узбеков Ферганской долины, связанные с животным миром, а также мировоззрение.

Научная новизна исследования заключается в следующем:

повседневная жизнь узбекского народа основана на духовно-обрядовом значении сезонных средств в плане материальной сохранности, социальной в плане молочного хозяйства, как угнетающего средства;

доказано, что отношение узбеков к животным представляет собой систему биоэтических отношений к природе, вобравшую в себя национальные знания, направленные на сохранение природы;

доказано, что методы ухода за животными у узбеков претерпевают изменения в процессе глобализации – использование цифровых технологий и современных инструментов, а также смешение видовых, экономических, социальных и религиозных факторов;

доказано, что национальные промыслы узбекского народа гончарное дело, ножеделие, атласное ткачество, медное дело, седельное дело обладают защитными свойствами животных, а вера в силу магии приобрела особое значение в создании различных практических предметов, формы украшения и сохранилась в виде орнаментов, фигур и деталей.

Внедрение результатов исследования. На основе научных выводов и предложений, разработанных по теме:

Мифологические, религиозно-нравственные взгляды на животный мир при подготовке сценария программы «Kamalakdek serjilo» совместно с телеканалом «Dunyo bo‘ylab» Национальной телерадиокомпании Узбекистана («Dunyo bo‘ylab» телеканала ДУК справка № 08.14.109 от 12.03.2017 г.) использовались научные выводы. Эти сведения служат основой для ознакомления широкой общественности с факторами формирования представлений узбеков, связанных с животным миром, и изменениями на разных исторических этапах.

При подготовке практического проекта «Современная этноэкологическая культура узбеков» в Институте истории Академии наук Республики Узбекистан использовались исследования духовно-воспитательных основ положительного отношения к животным, отражение образа животных в воображении населения, их выражение в народном творчестве, особенно в ремесленном (2021 г. справка АН РУз № 3/1255-2433 от 6 сентября). В результате она служит важным ресурсом для правильного понимания, интерпретации и правильной пропаганды навыков этноэкологической культурной системы отношения узбеков к животным. В частности, она служит запасом информации при правильном истолковании значения животных в цепи природы.

Структура и объем диссертационной работы. Исследовательская работа состоит из трех глав и заключения. Общий объем исследования состоит из 146 страниц.

ЭЪЛОН ҚИЛИНГАН ИШЛАР РЎЙХАТИ
СПИСОК ОПУБЛИКОВАННЫХ РАБОТ
LIST OF PUBLISHED WORKS

I бўлим (I част; I part)

1. *Азизов А. А.* “Авесто”да хайвон култи (“Авесто” Яшти мисолида) // O‘zbekiston tarixi. – 2017. – №3. – Б. 79–86. (07.00.00; № 6)

2. *Азизов А. А.* Фарғона водийси аҳолиси тасаввурларида қалдирғоч култи // ЎзМУ хабарлари. – 2018. – №5. – Б. 9–11. (07.00.00; № 22)

3. *Азизов А. А.* Фарғона водийси аҳолиси тасаввурларида от билан боғлиқ қарашлар (дала тадқиқоти материаллари асосида) // Ўтмишга назар. – 2019. – №1. – Б. 69–79. (07.00.00; № 41)

4. *Азизов А. А.* Ўзбекларда жониворларга нисбатан муносабатда ҳадисларнинг ўрни ва роли // Sohibqiron yulduzi. – 2020. – №3. – Б. 113–117. (07.00.00; № 36)

5. *Азизов А. А.* Замонавий этнологик тадқиқотларда хайвонот олами билан боғлиқ қарашларнинг назарий-методологик талқини // FarDU Ilmiy xabarlar. – 2020. – №5. – Б. 33–38. (07.00.00; № 32)

6. *Azizov A. A.* Cult of the horse among the Uzbek people of the Fergana valley // Research result. Social studies and humanities. – Т. 5. Vol. 3. – 2019. – P. 39–45. (ISSN 2408-932X)

7. *Azizov A. A.* Staff crisis in the healthcare system during the pandemic period of Uzbekistan // Turkish Journal of Physiotherapy and Rehabilitation; 32(2) ISSN 2651-4451. Ye-ISSN 2651-446X. – P. 4097–4104. (Indexed in Thomson Reuters, Emerging Sources Citation Index базалари)

8. *Азизов А. А.* Фарғона водийси аҳолиси дунёқарашида қўш култи / Фарғона водийси янги тадқиқотларда. Республика илмий-назарий анжумани материаллари. – Фарғона, 2017. – Б. 86–91.

9. *Азизов А. А.* Ўзбек халқи анъанавий қарашларида уй хайвонлари билан боғлиқ тасаввурлар тенденциялари / Ёш шарқшуносларнинг “Академик Убайдулла Каримов” номидаги XVI Республика илмий-амалий конференцияси материаллари. 2019. – Б. 63–64.

10. *Азизов А. А.* В поисках птицы счастья (В основе полевых материалов) / Материалы VI международной научно-практической конференции “Global science and innovations 2019: Central Asia”. 2019. – С. 361–364.

11. *Азизов А. А.* Образ птицы в традиционной культуре узбеков Ферганской долины (на основе полевых материалов) / Культурное наследие прошлого – вклад в развитие стабильного общества в будущем. Program și rezumatele comunicărilor Chișinău, 23–24 septembrie 2019. – С. 90.

II бўлим (II част; II part)

12. *Азизов А. А.* Ўзбек халқи дунёқарашида ҳайвон култига доир мулоҳазалар / Ўзбекистон этнологиясининг долзарб муаммолари. Илмий тўплам. – Тошкент: Адабиёт учқунлари, 2017. – Б. 256–261.

13. *Азизов А. А.* Ўзбек халқи биоетик маданиятида ҳайвонларга нисбатан муносабат анъаналари интерпритацияси (дала тадқиқоти материаллари асосида) / Scientific and practical international conference on the topic: Issues of ethics and integration in health education. – Tashkent, 2021. – P. 39–43.

14. *Азизов А. А.* Фарғона водийси аҳолиси дунёқарашида уй ҳайвонлари билан боғлиқ тасаввурлар (қўй мисолида) / “Ўзбекистон этнологияси: анъаналар ва инноватсиялар” мавзусидаги Республика илмий-амалий конференцияси материаллари. – Тошкент, 2022. – Б. 304–310.

Автореферат “Markaziy Osiyoda jamiyat, gender va oila” халқаро илмий журнали тахририяти томонидан тахрир қилиниб, ўзбек, рус ва инглиз тилларидаги матнлар ўзаро мувофиқлаштирилди.

Бичими: 84x60 1/16. «Times New Roman» гарнитураси.
Рақамли босма усулда босилди.
Шартли босма табоғи: 3,2. Адади 100.

“SANBOOK EXCLUSIVE PRINT” ХК босмахонасида чоп этилган.
Босмахона манзили: Тошкент ш., Янгиҳаёт т., 5-қурилиш ҳудуди, 9-уй.

